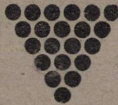

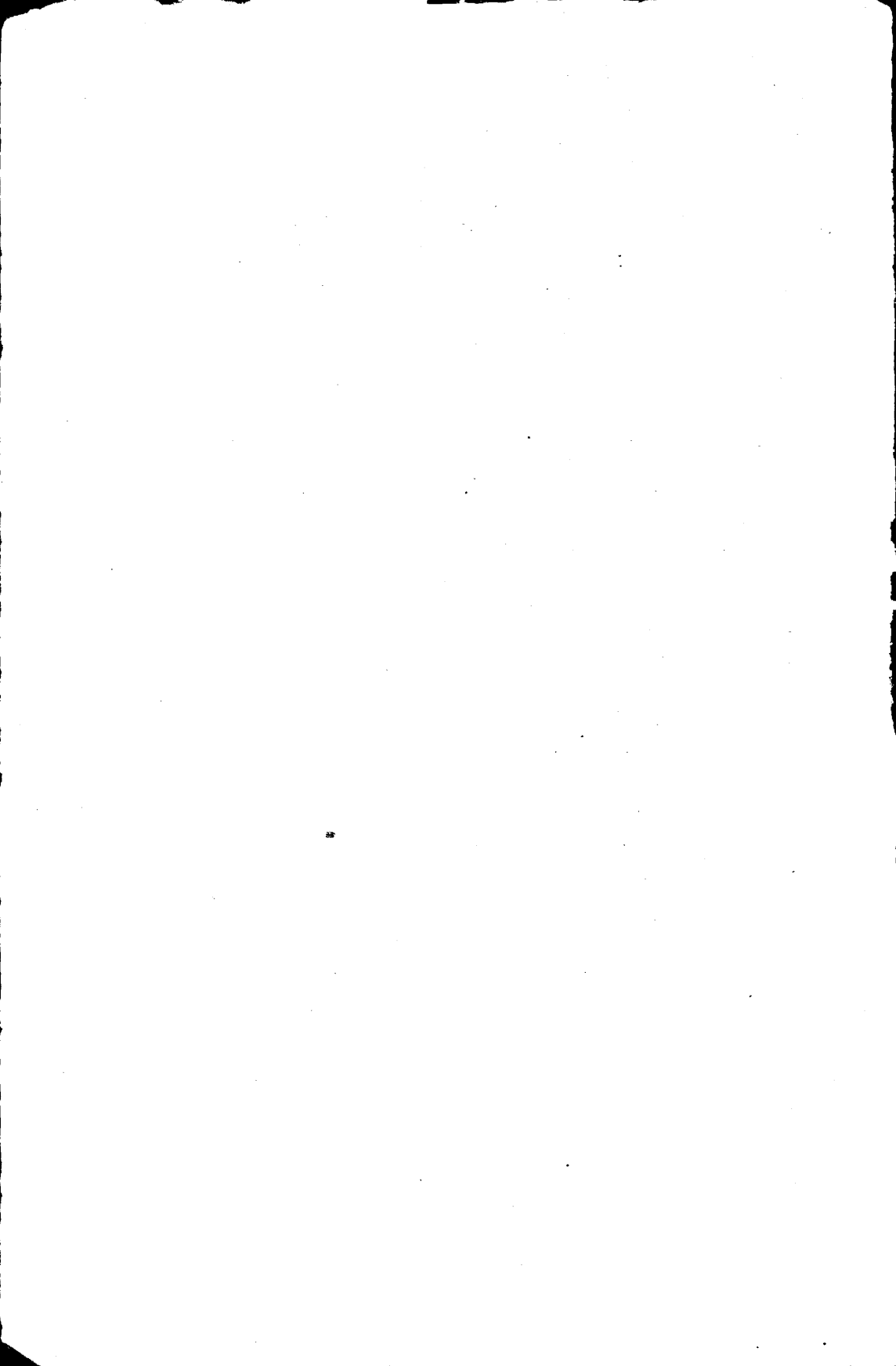
Q/4/38

**AZ ÁGOSTAI HITVALLÁS TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGBAN.**

ÍRTA
D. PAYR SÁNDOR.

SOPRON
NYOMATOTT SZÉKELY ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
1930.

**Az Ágostai Hitvallás története
Magyarországban.**

IRTA

D. PAYR SÁNDOR.

1875

1876

1877

1878

Az Ágostai Hitvallás története Magyarországban.

I. A magyar reformáció első, alapvető hitvallása.

Augsburg neve először egy véres vereség emlékével (955.) van beírva a magyarok történetébe. Ez is korszakos jelentőségű volt. Magába szállva a kalandos hadjáratokat ekkor hagyta félben a magyar és mutatott hajlandóságot békésebb életmóddal a keresztyénség felvételére. Közel száz év múlva fordul ismét a magyarság figyelme Augsburg felé. Most szellemi, vallási téren, a reformációért folyik a harc. Luther, Melanchthon és az evangélikus rendek hitvallását itt hallgatja meg V. Károly, a császár. Az Isten igéjére, a Szentírásra alapított reformációnak első, sarkalatos hitvallását itt olvassák fel az akkori világ nagyjainak legtekintélyesebb gyülekezetében. Világtörténeti jelentősége van ennek az eseménynek éppen úgy, miként Luther wormsi útjának és vallástételének, vagy a speyeri protestációnak és appellációnak.

Az augsburgi birodalmi gyűlésnek 1530. Magyarországból is volt néhány szem- és fültanuja. Jelen volt Mária, özvegy magyar királyné udvari lelkészével, a lőcsei Henckel Jánossal és titkárával Oláh Miklóssal, a későbbi primással. Melanchthon innen Augsburgból írja júl. 10-én a Koburgban maradt Luthernek: «Soror Caesaris mulier vere heroico ingenio, praecipua pietate ac modestia, studet nobis placare fratrem, sed cogitur id timide et verecunde facere.»¹ Mária még ezévből is az úrvacsorai tanban őt pontra kért és kapott Luthertől feleletet.

¹ Enders, Luthers Briefe VIII. 105. Ribini, Memorabilia I. 27.

Jelen volt Augsburgban Spalatin György, János szász választófejedelem, udvari lelkésze és titkára, Luthernek bizalmas barátja és «Annales Reformationis» című feljegyzéseiben ezt írja a mi Henckel Jánosunkról: «Der königin Maria prediger sagt ihr vil guts nach, sonderlich, das sie des lateyns wol bericht sey und stetigs ein Lateynisch Biblien mit und bey ihr habe, auch auf der Jageth. Und wenn ein Prediger die Schriffte nicht antziehe, so suche darnach und redet darumb. Sie höre auch den grossen schreyer und parfuser Medardus, des königs (Ferdinand) Prediger nicht, sie muss es denn thun. Bemelter königin prediger (Henckel) ein ehrlicher, freundlicher Mann, hat uns hernach folgend vertzeichnuss zugestellt. Zweinzig Doctores, so wider die lutherischen hie zu Augspurg sind: Doctor Johann Schmidt oder Faber zu Ofen, Medardus, König Ferdinandus prediger parfüszerordens etc.» Ez a Spalatinnal való bizalmas beszélgetés mutatja, hogy a lőcsei születésű Henckel még akkor is az evangélikusok pártján állott. Sőt a jelenvolt Oláh Miklós titkár is ekkor még igen szabadelvű humanista volt, aki Erasmust «divinum ingenium»-nak nevezi, helyesli az egyháziak ellen írt műveit s a ferenciek és dominikánusok vakmerő arcátlanságáról beszél. Senki sem gondolta, hogy eretneküldöző primás lesz belőle.²

Magyarországi jó ismerős volt Augsburgban Brandenburgi György örgróf is, II. Lajos unokabátyja és gyámja, ki Korvin János özvegyét, Frangepán Beatrixet vevén feleségül, a Hunyady birtokokat örökölte. Ez Budán Cordatus Konrádnak, ottkűnn pedig Dévai Mátyásnak volt pártfogója. A pápai követek erkölcsstelenek, II. Lajos megrontójának rajzolja, Németországban pedig «Kegyes és Hitvalló» volt a mellékneve. Mikor a császár Augsburgban meg akarta a protestáns igehirdetést tiltani, Brandenburgi György felkiáltott: «Mintsem hogy Isten igéjétől elálljak, inkább itt ezen a helyen üssék le a fejemet.» Erre mondta V. Károly a rossz németiségével: «Löw Först, nit Kopp ab, nit Kopp ab!»

És különös figyelmet érdemel, hogy megbízható források szerint Serpilus Lőrinc szepesbélaei lelkész is, ennek

² Noszkay Ö. Oláh Miklós lev. 9. és 40. l.

az ősi papi dinasztiának törzsatyja, mint Luther és Melanchthon tanítványa, jelenvolt Augsburgban az Ágostai Hitvallás felolvasásán s később is a Szepességben ő volt a Hitvallás egyik legbuzgóbb őre.³ De voltak bizonyára más magyarok is, kik a nagy eseményről hirt hoztak és a Hitvallás latin és német kiadásai bizonyára nálunk is korán elterjedtek. Hiszen hazánkban éppen oly nagy egyházi, pedagogiai és politikai szükség volt erre, mint Németországban.

Pomarius Sámuel eperjesi igazgató mondja, hogy az Aug. Conf. már a XVI. században le volt fordítva magyar nyelvre is. De nyomtatásban ilyen nem maradt fenn. A magyar reformáció igazán az Ágostai Hitvallással indult és szilárdult meg. Az első hazai zsinatok és külön magyar hitvallások ezen alapultak. 1530 és 1531 a hazai legrégebb egyházközségek Eperjes, Sárospatak, Pápa (Debrecen) alapítási éve. Erre a Confessiora alapította tanítását Dévay, Honter János, Stöckel Lénárd, Batizi András, Sztáray Mihály, Szegedi Máté, Bornemisza Péter. A szászok megyesi zsinata Erdélyben 1545. ezt fogadta el. Az erdődi zsinat szintén 1545. melyet Drágfi Gáspár hívott össze, Kopácsi István elnöklete alatt és Batizi jelenlétében az Augusztána alapján készített 11 hitcikket, az utolsóban a 12-ikben mintegy feleslegesnek találva a további fogalmazást, pedig kimondja: «A többi hitágazatokban egyet értünk az igaz egyházzal, amint az nyilván látható azon hitvallásban, amely Ágostában V. Károly mindig felséges, győzhetetlen császárnak 1530-ik évben beadatott. Még a beregszászi (1552), az óvári (1554) és az Ecsedi Báthory György védelme alatt tartott II. erdődi zsinat is (1555) az A. Conf. alapján állott.⁴

A felvidéki három magyar hitvallás: az öt sz. kir. városé, melyet Stöckel Lénárd írt (Pentapolitana 1549.) a hét bánya városé, melyet Kammerknecht Cubicularius Ulrik selmechányai lelkész szerkesztett (Heptapolitana

³ Ribini I. 46, Klein S. Nachrichten I. 327. Weber S. Mon. der ev. Gem. Bela 33. I. Payr S. Serpilius Quendel Lőrinc háza. Ev. Ehi Élet 1916. 191. l.

⁴ Warga L. Ker. Egyháztört. II. 234. Kiss Áron, Magyar ref. zsinatok a XVI. sz. 14. és 33. l. Pukánszky B. Az Ág. Hitv. megszilárdulása az erdélyi szászok között. Prot. Szemle 1924. 554.

1559.) és a 24 szepesi városé, melyet Megander Grossmann Bálint iglói és Obsopaeus Koch Cirjék szepesváraljai lelkész írt (Scepusiana 1569.), mind a három szorosán az Ágostai Hitvallás alapján készült. A szerkesztők a formát, a beosztást és a cikkelyek sorrendjét tekintve elég nagy szabadsággal jártak el és a r. kath. iránt még nagyobb kíméletet és mérsékletet tanusítanak, mint maga Melanchthon. Erről a három magyarországi hitvallásról dr. Bruckner Győző igen értékes tanulmányt írt az Ágostai Hitvallás miskolci Emlékkönyvében. A hitvallások latin szövegét már Ribini János is közölte, de dr. Bruckner Győző nagy szolgálatot tett azzal, hogy az öt szab. kir. város hitvallásának Kassán 1613. megjelent magyar szövegét is újra lenyomatta és csatolta művéhez. Az Egyesség Könyve után ez a második hitvallási irat evang. egyházunkban, mely magyar nyelven nyomtatásban is megjelent.⁵ Dr. Bruckner a Matricula Molleriana adatára támaszkodva közli, hogy a Pentapolitanat és Heptapolitanat I. Ferdinand 1558. s Verancsics Antal egri püspök és Oláh Miklós esztergomi érsek is 1560. megerősítette s a felvidéki városok ez alapon nyertek vallásszabadságot. Hasonlót ír Melanchthon is 1554. június 13-án Magyarországból vett tudósítások alapján: «Nun hatten die Bischoff in Hungarn ein Verfolgung unserer Kirchen angefangen, davon die Städt in Siebenbürgen bei dem König geklagt haben. Darauf hat der König Ferdinandus den Bischoffen geboten, dasz sie die Kirchen in dieser Lehr, wo sie jetzund lehren gleichförmig der sächsischen Nation, nicht verfolgen sollen, und lässt ihnen der König auch Frieden.» (Corp. Reformatorum VII. 327.) De az üldözéstől azért a magyarországi protestánsok sem voltak mentek.

Az augsburgi vallásbéke 1555. vallásszabadságot biztosított az Ág. Hitv. követőinek, de midőn a körmöcbányaiak 1559. Augsburgba I. Ferdinandhoz kimentek és itt

⁵ Ribini J. Memorabilia I. kötetében a Pentapolitana a 78—85. lapon, a Heptapolitana a 134—146. lapon, a Scepusiana a 224—238. lapon olvasható. Dr. Bruckner Győző értekezése: «Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Confessio Augustana és magyarországi variánsai» a miskolci jogakadémia Emlékkönyvében (Miskolc 1930.) a 3—111. lapon van közölve. A Pentapolitana magyar szövege a 85—92. lapon.

az Ág. Hitvallásra hivatkoztak, a király igen durva kifakadás-sal mondta nekik: «Die Augsburger Confession die gehört in das Reich und nicht in Hungern.»⁶ Csak Miksa király idejében élveztek az evangélikusok nagyobb vallás-szabadságot. Tudva van, hogy Miksa maga is mily nagyra becsülte az Augusztánát. III. Frigyes pfalzi vál. fejedelem-nek írta 1560-ban: «Én az Ág. Hitvallásban foglalt tudománnyt tartom igaz és keresztyén vallásnak és ha Isten kegyelme velem lesz, ebben kívánom életemet befejezni.» Csak apjának komoly intelme és a Habsburgok hagyományos családi politikája tartotta őt vissza az áttéréstől. Állítólag még Napóleon is felvetette a kérdést: mi lett volna Európából, ha Miksa ekkor valósággal áttér? Elmarad a harmincéves háború s ezzel Németország nagy vérvesztesége s a birodalom egységes nagy erővel léphetett volna fel a németség és a protestantizmus ellenségei ellen.⁷

Rómától a különválás, az egyházkerületek szervezkedése az Augusztána alapján történt. Mutatja ezt a dunántúliak példája. Reczés János csepregi esperes és társai írják az Egyesség könyvében: «Itt az mi hazánkba is, hogy az evangéliom hirdetésének és terjedésének az ördög eszközi által akadékja ne lenne, akkorbéli (1536.) körösztyén tanétek gondolták, hogy egy bizonyos megirattatott vallást követnének, mely szerint az új tanétásokban foglalatoskodhatnának. S mivelhogy az Augustana Confessio Istennek az evangéliom hirdetésére bizonyos választatott személytől az Szentírásnak folyása szerint irattatott volt és sok főfő népektől s istenfélő hercegektől jóvallattatott, ők sem választottanak (Anno 1576) más Confessiót, hanem azt bevevén, az szerént tanétottanak egyebeket is és abban való állhatatos megmaradásokról mind Isten előtt s mind az új anyaszentegyháza előtt tudománnyt töttenek.» S a peczöli zsinaton is, miként Reczés a csepregi kollokviumon említette, az urvacsora tanát az Ágostai Hitvallás szerint fogadták el.⁸ Melanchthon tudósítása szerint is a magyar

⁶ Breznyik J. Selmebányai ev. egyház tört. I. 143. Bruckner Gy. Az Ág. Hitv. Emlékkönyve. Miskolc 1930. 45. 51. 56. l.

⁷ Ottó K. Gesch. der Ref. unter Kaiser Max II. Wien 1889. 38. 60. l. Holtzmann, Maximilian der II. 1903. Lösche, Gesch. des Prot. in Oestr.).

⁸ Egyesség Könyve 1598. Kiadta Masznyik E. Pozsony. 1908. 10. l.

protestánsok a szász vagyis az augsburgi hitvallást követik. 1550. május 7-én írja: «In Hungarn sind durch Gottes Gnaden die Kirchen, da reine Lehr ist, in guten Stand und Frieden und haben die Bergstädt und die Herrn dem König auf dem Tag zu Pressburg diese Antwort die Religion belangend geben, dass sie in christlicher Lehr gleichlautend mit der sächsischen Confession kein Aenderung zu machen gedenken.» (Corp. Ref. VII. 592.)

Hogy egyházaink mily nagyra becsülték az Augustánát, azt bizonyítja például a liptómezei lelkészek 1569. évi 25. artikulusa: «Nunquam antea accedant domini fratres ad peragenda negotia in convocatione, priusquam caput unum ex Confessione Augustana (exhibita imperatori Carolo V-to anno 1530) per notarium et maxima cum attentione praelegatur, cui praelectioni omnes adsint, absens den. 25 mulctetur.» A fentebbi Serpilius Lőrinc bélai lelkész is 1569. a Confessio Scepusiana készítésekor Matzevovsky Miklós lublói prefektusra hivatkozva sürgette «ut puritas doctrinae secundum Augustanam Confessionem in ecclesia sancte studioseque observetur». Reczés János esperes a dunántúli zsinatokra mindig az Augustána könyvecskéjét hozta magával. A papi vizsgákon mindig az Ág. Hitvallásból vették a tételeket, melyek felett valamelyik jelesebb rektor elnöklete alatt vitatkoztak.⁹

Sárospatakon és vidékén is Perényi Péter és Gábor idejében még sokáig az Ágostai Hitvallást követték. Midőn a tarcali és tordai zsinatokon 1562. és 1563. Béza hitvallását és Kálvin genfi kátéját fogadták el, Perényi Gábor abauji főispán, Luther buzgó híve, ennek ellene mondott. Sátoraljaújhelyre összehivatta urodalmából a lelkészeket és rosszalását fejezte ki. Turi Pál, a sajószentpéteri költő-pap, aki Kálvin Institutiójára az ismeretes verseket írta, itt azzal menté magát ura előtt, hogy ők az Augustánát nem vetették el és Béza hitvallását csak úgy fogadták el, mint az Augustána bővebb magyarázatát. Perényi ezzel nem érte be, hanem Turi Pált Solti Bernát nevű társával még 1563. kiküldte Wittenbergbe és Lipcsébe. És az itteni egyetemek nem Turinak, hanem Perényinek adtak igazat. Skultéti Szeverin bártfai lelkész Hypomnema c. művében

⁹ Magyar Prot. Egyháztört. Adaltár II. 2. és 3. l.

(1599. Bártfa) kiadta a két egyetem választát. Skultéti Dévait és Turi Pált teszi felelőssé a hitszakadásért.¹⁰

Erdélyben is Dávid Ferenc, aki szintúgy szász származású (Hertel) volt, mint Heltai, ezzel a társával eleinte Luthert követte. S midőn Melanchthon neve alatt a kálvinizmushoz pártoltak át, Hebler Mátyás szász püspök és Alesius Dénes az Augustana alapján írták meg 1561. a Conf. Brevist, (de Sacra Coena Domini, Brassó 1563), melyet János Zsigmond erdélyi fejedelem három követ által a wittenbergi, lipcei, rostocki és frankfurti egyetemeknek küldött s ezek természetesen a szász lutheránusok tanát ítélték igaznak, nem a kálvinistákét. Maga János Zsigmond is, ki eddig r. kath. volt, 1563. az ág. hitv. evang. egyházba tért át s ennek bizonyosságául Brassóban ápr. 27. Alesius Dénes ev. püspök kezéből két szín alatt vette az urvacsorát. E miatt is nem kapott osztrák hercegnő feleséget, amint Ferdinánd király ezt neki megiratta.¹¹

Bornemisza Péter, a nagy irodalmi munkásságáról ismert dunáninnyi püspök is ág. hitv. evang. maradt mind végig. Beszédeiben mindig Luther tanítását mondja igaznak. S vele voltak egy hiten a Felvidéken a Balassák is, Bornemisza tanítványai és patrónusai, amint ezt Zoványi Jenő kimutatta.

Az Augustana évében és 1531-ben kezdenek első nagy egyházközseink úgy a magyar, mint a német ajkuak megalakulni s mintegy negyedszázadig 1530—55 az Aug. Confessio hazánkban a magyar reformáció közös symboluma, közös hittani alapja. Ebben az első negyedszázadban a magyar reformáció lutheránus jellegű volt, az anabaptizmus és zwinglianizmus sporadikus jelenségeivel szemben. Kálmáncehi Sánta Márton inkább csak Erdélyben tudott a maga zwinglianizmusának rövidebb időre híveket szerezni és Luther a felvidéki Révay Ferencnek 1539. aug. 4. írt levelében csudálkozik, hogy ez a magyar főúr annyi argumentumot tud a zwingliánizmus mellett felsorolni.¹²

¹⁰ Warga L. A ker. egyház tört. II. k. 242. l.

¹¹ Pokoly J. Az erdélyi ref. egyház tört. I. 146.

¹² Ribini, Memorabilia I. 43. 62.

II. Elhajlás az eredeti Hitvallástól.

A Variata, az Interimek és a Corpus Doctrinae Philippicum; a kryptokalvinizmus és a Formula Concordiae Magyarországban.

Melanchthon az Ág. Hitvallást s ennek X. artikulusában az urvacsoráról szóló tant az 1540. évi kiadásban önkényesen megváltoztatta. Ez volt az u. n. Variata, melyet a wormszi vallási értekezleten Kálvin is aláírt. Bár maga Melanchthon éppen itt Wormsban azt mondta, hogy a változtatással nem Zwingli és nem Kálvin tanának akart kedvezni, hanem a pápistákkal szemben akarta Luther tanát megóvni attól, hogy valami szín alatt a transzsubstanciatiót bele ne magyarázzák; de azért a Variata éppen a protestánsok között adott okot sok vitára és Kálvin felé való elhajlásra. Sokan hivatkoztak a Variatára nálunk is.

Szóba került a pozsonyi országgyűlésen 1548. az augsburgi Interim is, mely sok engedményt tesz a róm. katolikusok javára (a pápaság, mise, hétszentség, úrnapja sat.). Ferdinánd király ez alapon kívánta a magyarok közt is a reuniót. Erre vonatkozik Melanchthon 1549. jan. 15. kelt levele: «Rex Ferdinandus in Pannonia proposuit ecclesiis, quae nobis cum sentiunt eundem librum (Augustanum), sed nequaquam receptus est. Discessit rex minitans atrociam.» (Corp. Ref. VII. 311.) A pozsonyi 1550. évi országgyűlésen pedig a dunántúli megyék követei kívánták, hogy az Interim (talán már a Melanchthon-féle lipcei), terjesztessék ki Magyarországra is, de a többi 24 vármegye és a sz. kir. városok követei nem fogadták el. Sokalták bizonyára a Róma részére tett engedményeket. Beythe István is az Igaz Mentségben szól az Interimről: «Az Augustana után, mely mind ez mai napig bíró alatt vagyon, egy Interimot is szörszöttek vala, melyet nagyobb részre ez a mai napig az Imperialis Városok tartnak szerte szerént. Ti pedig sem Augustana Confessióban sem Interimben nem vadtok, hanem csak az Isten tudja, ez két velág között mint szégyenködtök.» De azt is mondja Beythe a «Formula vallókról»: egy sincs bennök, hogy valami részből az Fláczius tánczában nem sántikálnának.¹³

¹³ Századok 1874. 183. Fraknói V. Országgyűl. Eml. III. 246. Zsi-

Nem az Interimek, nem is Flacius, hanem Melanchthon iratai és vonzó egyénisége volt igazi hatással a magyarokra. A filippista viták idején sok magyar már a Variátát fogadta el. Az eperjesiek már 1544. megvádolták Dévayt, sőt magát Melanchthont is a szakramentáriusok vagyis a svájciak felé való elhajlással. (Ribini I. 60.) Huszár Gál magyaróvári lelkész pedig 1557. okt. 26. a zürichi Bullinger Henrik útján kéri Melanchthont, hogy hagyja már el a szinlelést (illiberalis dissimulatio) és az urvacsorai tanát adja már elő valahára nyíltan és világosan. A Wittenbergből visszatért magyar lelkészek között sok lelkes híve volt Melanchthonnak, akik nálunk is a Corpus Doctrinae Philippicum című gyűjteményt, a filippistáknak ezt a tan szabályozó könyvét fogadták el, mely 1560. készült s benne volt a Variata, az Apologia, a Loci Theologici, a Confessio Saxonica és az Examen Ordinandorum, csupa Melanchthon-féle irat. Hogy mennyire elterjedt ez hazánkban, azt Pázmány Péter is tanusítja, ki a Kalauz 1613. kiadása 350. lapján mondja: «Ezt a hitvallást két kézzel kapták az atyafiak és 1580. esztendeig (a Liber Concordiae kiadásáig) ezt tartották, ennek hirdetésére esküdtették tanítóikat. És a Kalauz 1637. évi 3-ik kiadásában is a 585. lapon azt mondja Pázmány, hogy 1580-ig a Corpus Doctrinae könyvére esküdtetették a lutheránus prédikátorokat. Pázmány ennek 1560. évi kiadását használta, ebből idézi az Ágostai Hitvallást is.¹⁴

Hazánkban Melanchthon tekintélyéhez folyamodott mindenki. Dávid Ferenc mint még lutheránus és Hebler Mátyás «Consensus Doctrinae» könyvüket 1557. jóváhagyás végett Melanchthonhoz küldték s ez 1558. jan. 16. már meg is írta a helyeslő választ. És Melius Juhász Péter is Nagyváradon 1559. Melanchthon tekintélyével törölte le Kálvinnról a szakramentárius bélyeget, midőn Dávidot és Heltait megnyerve, azt bizonyították, hogy ők Melanchthon levele értelmében tanítanak. A Felvidéken Pilcz Gáspár, Lám Sebestyén, ezek a legnagyobb kryptokálvinisták is mind Melanchthon nevével és irataival fedezték magukat, a kál-

linszky I. 42. Thury E. Ehker. tört. 23. Zoványi J. A ref. Magy. 1565-ig. 258. Payr, Ehker. tört. 610. Adattár VII. 67. 80.).

¹⁴ Pázmány P. Összes Munkái. III. k. 585. és 599. l.

vinista nevet nem fogadták el. Többen a felvidéki jó lutheránusok közül az Augustana és Pentapolitana mellett a Corpus Doctrinaet is aláírták, de megjegyezték, hogy az utóbbit csak az Augustana és Luther magyarázata szerint fogadják el. Hortensius Gärtner Bálint svábóci lelkész pedig már 1582. az iglói értekezleten azért kelt ki a F. Concordiae ellen, mivel ez a Corpus Doctrinae «Melancthon legszentebb iratának kiszorítását célozza.»¹⁵

Akik a Corpus Doctrinae ellen felszóltak, azok ezt mind a tanegység, a változatlan Augusztána érdekében tették. Jellemző erre nézve Kratzer Gáspár kassai lelkésznek, Rueber papjának, a volt jezsuitának aláírása 1585-ből. E szerint ő a Pentapolitánát is csak azért fogadja el, mivel ez is mint a változatlan Augustana Confessio tulajdonképpen egy «Compendium Biblicum» s rövid kivonata és remeke (Ausbund) színe-java az Ág. Hitvallásnak és az Apológiának. A Corpus Doctrinaet pedig Kratzer nem írta alá.¹⁶

Tudjuk, hogy Németországban a Formula Concordiae mely okok hozták létre. Ez okok közül a Kálvin felé való elhajlás nálunk is megvolt. Hortensius nem ok nélkül feltette a Corpus Doctrinaet a Concordiae Formulától. Nálunk ez az utolsó symbolikus könyvünk a Liber Concordiae kötetében Ruber János sárosi főispán kezében tűnik fel először. Ő adta ezt már 1581. Horváth Stansith Gergelynek. De ezt a példányt Bornemisza Gergely váradi püspök Pozsonyba vitte magával megcáfolás céljából. Horváth azután Batthány Boldizsártól kért új példányt, de ez Körmenről írja 1582., hogy a Liber Concordiae Grácban sem volt kapható. Ritkák voltak a példányai. Reczés csepregi esperes szokott egy példányt magával hordani a zsinatra. Most is azonban az egész könyvből az Augusztánát ismerték legjobban s ezt becsülték legtöbbre. A csepregi kolloquiumot 1591. azzal kezdték, hogy a Liber Concordiae-ból Horváth Gergely az Ág. Hitv. 10. artikulusát olvasta fel és Reczés kijelentette, hogy ez a mi hitvallásunk, mert a péczeli zsinat így határozott.¹⁷

¹⁵ Pokoly J. i. m. I. 130. Prot. Egyháztört. Adattár II. 8–14. Ráth Gy. Két kassai plébános 70. l.

¹⁶ Prot. Ehtört. Adattár II. 5.

¹⁷ Payr S. A dunántúli ev. ehker. tört. 732.

És a heves viták idején, midőn Vas megyében 1595. a Meszleni Concordiában próbáltak megegyezni, akkor is kijelentették, hogy közösen megállapított úrvacsorai tanuk nem más, mint amit az Ág. Hitv. tanít, mert ők az V. Károlynak 1530. átadott Confessio (tehát nem a Variata) alapján állanak. Csak a meghiusult egyesség és a további hitviták tették azután szükségessé, hogy a dunántúliak 1598. a Formula C. első részét az Epitomét Zvonarics Mihály fordításában magyar nyelven kiadták (Sopronkeresztúr 1598). Magyar nyelven nyomtatásban az evang. egyházban ez volt az első Confessiánk. Az Augusztánát az eredeti latin és német példányokból ismerték. De népszerűvé a magyar F. C. sem vált.¹⁸ Pedig voltak lelkes hívei nálunk is. Vandalus Kristóf kereszturi pap a Szepességben azt kívánta, hogy a lelkészek prédikáció helyett a F. Concordiaet olvassák fel a nép előtt. Jól jártak volna, szegény hívek a sok subtilis dogmatikai fejtegetéssel. Magyar ev. egyházunk már az első évtizedektől fogva az Ág. Hitvallásról nevezte magát (Aug. Confessionii addicti) és ezt tekintette alapvető, egységes, közös hitvallásának. És nem csak a németek és tótok, hanem egyes törzsökös tiszta magyar országrészekben is, mint a Kemenesalján, Rábaközben és a Répcemelléken, az Ág. Hitvallást követte többszáz gyülekezet, mindaddig, míg az ellenreformáció külső erőszakos eszközökkel egyházainkat el nem nyomta. És megmaradt gyülekezeteink ezen a három tösgyökeres magyar vidéken még ma is kitartó hűséggel ragaszkodnak az Ág. Hitvalláshoz hittanukban, szertartásukban és egyéb egyházi és kulturális hagyományaikban.

De hát hogyan történt mégis, hogy különösen a Tisza vidékén, Erdélyben és a Duna mentén is a magyar ajkú gyülekezetekben az Ág. Hitvallás kiszorításával aránylag elég korán (1559 óta) a kálvinizmus jutott többségre és túlsúlyra? Talán faji, nemzeti sajátágnak kell ezt betudni? A kálvinizmus volna igazán, mint sokan mondják, a magyar vallás? Luther tana, az Ágostai Hitvallás pedig csak a németeknek és tótoknak való, amint ezt az osztályozást

¹⁸ Pázmány jól ismerte, Kalauza III. könyvében mondja: «Liber Concordiae edit. Lipsiae An. 1580. Magyarul fordíták ezt az Szala- és Vasvármegyei Kiáltók és Kereszturon kinyomtaták a magok gyalázat-tyára an. 1598.» (Pázmány Összes Munkái III. köt. 393. l.)

egynémely történetírónk még ma is megteszi? De hát akkor hova tegyük a dunántúli törzsökös magyar lutheránus gyülekezeteket, melyek a reformáció kora óta minden üldöztetés tüzeiben híven kitartottak Luther és az Augusztána mellett mind e mai napig? És a Felvidéken is magyar volt a sáros-zempléni á. h. evang. esperesség, Bártfán 1593. külön magyar énekeskönyvet kellett számukra nyomtatni. És ezeket nem a kálvinizmus, hanem az erőszakos pápista ellenreformáció fogyasztotta meg és szorította ki helyükből.

Igaz volna, hogy a magyar mint turáni keleti népfaj a fatalizmusra hajlandó s ezért fogadta szívesen a kálvinista predestinációt? Vagy a magyar nép közmondásos józanságának tulajdonítsuk, hogy Luther mélyebb vallásos miszticizmusától a racionalizmus felé hajolt? De akkor nem a kálvinizmusnál állott volna meg, hanem Zwinglitől az unitáriusok, sőt a szombatosok táborába ment volna át, amint hogy Meliusz Péternek kemény harcot kellett is vívni az unitáriusokkal.

Ezt a kérdést, azt hiszem, helyesen oldotta meg már Pokoly József az erdélyi reformáció történetében. Jól mondja Pokoly, hogy a magyar erősen vallásos kedélyű nép, az a bizonyos «józan vallásossága» a csodakórságnak, a vakbuzgóságnak kerülésében és nem a vallás misticizmusának megvetésében nyilvánul meg. Azért is a magyar lehet jó katolikus, jó lutheránus és jó kálvinista. Egyik felekezet sem foglalhatja le maga számára a «magyar vallás» nevét. A történelmi sorrend pedig az, hogy először a zwingliánusok nevezték «magyar vallásnak» a magok hitét.¹⁹

Pokoly József elismeri és kimondja, hogy Melanchthonnak úgynevezett «kryptokálvinizmusa» volt hazánkban a református egyháznak útegyengetője s a hazai ref. egyház így az eredetét nem is Genfere vagy Zürichre, hanem Wittenbergre viszi vissza. Maga Meliusz Péter is Wittenbergben tanult s Skaricza szerint előbb brenziánus volt, csak Szegedi Kis István térítette át magához. Meliuszt és a többi magyart Luther halála után a Melanchthon hatása alatt Wittenbergben lábra kapott filippista és kryptokál-

¹⁹ Pokoly J. Az erdélyi ref. egyház története. Bp. 1904. I. k. 120. l.

vinista irány, Fülöp mesternek szeretetre méltó egyénisége a magyarok iránt való nagy figyelme kötelezte le és nyerte meg a maga számára. Az 1550. után Wittenbergből hazatérő magyarok közül sokan már nem voltak szigorúan lutheránusok és ezek hirdették azután itthon eleinte titkon, majd nyíltan Melanchthon s később Kálvin tanait.

De még mindig elég sokan voltak a magyarok közt is, akik hívek maradtak a «változatlan» Ágostai Hitvalláshoz, sőt az ezt kifejtő és magyarázó Concordiáé Formulához is. Frigyes Vilmos szász herceg mint II. Keresztély választó fejedelem gyámja, 1592. kitiltá Wittenbergből a Kálvinhoz pártolt magyarokat. Az egyetem rektorának írta: «Etlliche Hungari bei Euch, welche dem Calvinismus sonderlich verwandt sein... so wären wir nicht geneigt sie zu dulden.²⁰ Ezután látogatták a magyar kálvinisták Heidelberget. Wittenbergben pedig Hunnius Egyed állítá vissza Luther tiszta tanát. Hunnius és Hutter Lénárd voltak itt ezután a lutheri orthodoxia főoszlopai, akiknek műveit a magyarok is lefordították. Hutter Lénárd a dunántúli magyar eszerekkel is levelezett s buzgó tanítványai, Kis Bertalan és Lethenyei István buzgó őrei voltak itt az Ágostai Hitvallásnak.²¹

Dr. Révész Imre «A dunántúli evang. egyházkerület története» című munkámnak birálatában elismeri, hogy «míg hazánk egyéb vidékein a luther-melanchthoni és a zwingli-bullinger-kálvini főirányok nagyjában a faji és nemzetiségi elválasztó vonalakat követték s amaz a németiségnek és tótságnak, emez a magyarságnak vált nemzeti kultúrájával összenőtt jellegzetes protestantizmusává: addig a dunántúli részeken ez az egyebüttl csaknem szabályosnak tetsző párhuzamosság nem érvényesült. Itt az Ágostai Hitvallás lelki birtokállománya fenn tudta tartani magát mind amaz őslakos és bevándorolt fajok között, amelyekre kezdetben a reformáció első nagy tavaszi eláradása idején kiterjedt volt a határa.» És Révész ennek okát a XVI. századi dunántúli népesség lelki életének és kulturális fogékonyságának aránylag jóval fejlettebb voltában keresi. «A

²⁰ Közli Hellebrandt Árpád. Századok 1886. 536. l.

²¹ Lásd Kis Bertalan és Lethenyey Istvánnak, Báthory Erzsébet alumnusainak és Hutter Lénárdnak leveleit 1609-ből. Payr S. Ehtört. Emlékek 163. l.

hit és hitvallás kérdései itt a pannonai kultúra őstelevényében sokkal intenzívebb módon és sokkal gyakoribb esetekben váltak személyes életüggé, mint az akkori Magyarország egyéb részeiben, ahol sokkal nagyobb mértékben volt nem egyszer politikai jellegű tömegmozgalom úgy a reformáció, mint az ellenreformáció. A dunántúli ember kevésbé mérlegelte a hitvallás kérdését faji vagy politikai szempontból. Itt az erős meggyőződésű kálvinista színmagyarokkal épp oly meggyőződött és épp oly tüzes lutheránus színmagyarok állottak szemben.»²²

Révésznek ezt a dunántúliakról szóló véleményét készséggel elfogadom. Ugy látszik, fentebbi művemben nem hiába állítottam egymás mellé majdnem száz dunántúli törzsökös jó magyar családnevet, amelyeknek viselői buzgó lutheránusok voltak a reformáció korától kezdve mind e mai napig. De találkozunk ilyen ősi hitvallásukhoz, az Augusztánához hű jó magyar evangélikusokkal az ország egyéb részeiben is. Szóval a «magyar vallás» nevét egyik felekezet sem foglalhatja le kizárólag a maga számára. Még dr. Bangha Béla atya sem, aki a kálvinistákkal szemben vitatja, hogy az igazi magyar vallás a római pápáé, mert Szent István és a többi Árpádházi szentek római katolikusok voltak és az ország többsége ma is ezen a hiten való.

Ha az Ágostai Hitvallásnak terhére írják, hogy német eredetű, akkor református testvéreink sem fogják kétségbe vonni egyházi téren a németekkel való érintkezést és szellemi rokonságot. Szegedi Kis István és Meliusz Péter nem Genfből, hanem Wittenbergből hozta a reformációt. Melanchthon művét, az Ágostai Hitvallást Kálvin is aláírta s ezt a magyar reformátusok közül többen (még Bod Péter is) a református hitvallások közé sorozták. Luther irataiból, a két kátéjából bizonyára Kálvin is sokat tanult. A két legfontosabb és legáltalánosabb református hitvallási irat, a Heidelbergi Káté és a II. Helvét hitvallás német termék, nem francia. A legrégebb református kánonok forrásait is éppen úgy, mint a mienkét, a szásszországi, wittenbergi törvénykönyvekben találjuk meg. Szenczi Molnár Albert a zsoldárokat nem franciából, hanem Lobwasser Ambrus vizenyős német fordításából öltöztette át magyar zub-

²² Révész Imre bírálata. *Protestáns Szemle* 1924. 463—465. 1.

bonyba. Kanizsai Pálfi János is az első református presbyterium szervezetét és szabályzatát nem Svájcból, Genfből, hanem Heidelbergből, német könyvecskéből vette át. A német reformáció tehát egyházi téren több tekintetben közös dajkánk volt, de egyik protestáns egyházfelekezetünket sem tette németté, mint ahogyan Pázmány «német hitnek» nevezi a reformációt. Akik hittanukban a Szentírással megegyező és ebből merített Ágostai Hitvallást követték, éppen oly jó magyarok voltak és maradtak, mint akik a Heidelbergi Kátét és a Helvét Hitvallást tanulták.

III. Az Ágostai Hitvallás Pázmány és az ellenreformáció korában. Három magyar Augusztána a XVII. század elején.

Pázmány és az ellenreformáció korában mind jobban volt érezhető, hogy a magyar Egyesség Könyve (Formula Concordiae) mellett nagy szükség van az Augusztána magyar lelkészek használhatók, de a hitviták harcában szükség a lelkészek használhatók, de a hitviták ahrcában szükségessé vált, hogy maga a nép is beletekinthesen ebbe az első és legfontosabb hitvallási iratunkba. Az egész Concordia-könyvben Luther-kátéja mellett egyházunk az Augusztánát tekintette legértékesebbnek és gyakorlati célra is legszükségesebbnek. Ezért megelégedett azzal, ha a lelkészek felavatásuk előtt a szokásos aláírásukban a Concordia-könyv helyett röviden csak az Ágostai Hitvallást említették. Így például a jeles Magyar István is, Nádasdy Ferenc tábori lelkésze, a későbbi sárvári esperes, 1599. jún. 9. a hegyfalui zsinaton csak ennek írta alá: «huic Orthodoxae Confessionis Augustanae salva conscientia bonaque fide subscripsi.» Pápai Péter röjtöki, Rusa Mihály kőszegi, Cziczak János sopronkeresztúri, Iványi Antal peresztégi rektor és mások is 1598. csak az Augusztánát említik aláírásukban.²³ Egyházukat hivatalosan és következetesen ágostai hitvallásnak nevezik. «Verae ac Catholicae Ecclesiae, quam Augustanam vocant» — írja 1597. jún. 17-én Rusa Mihály. Pázmány Péter is az «Augsburgi Con-

²³ Payr S. Egyháztört. Eml. 57. l. Az Egyesség Könyve dunántúli aláíróinak névsorában.

fession levőknek vagy csak augusztanusoknak (III. k. 585. l.) nevezi őket. Pathai István ref. püspök a Pápán járt evangélikus lelkészt 1616-ban «gusztánus prédikátornak» gúnyolja.²⁴ A bécsi békét megerősítő 1608. évi törvénycikk még csak «evangelica religio» néven (a legszebb név) nevezi a két protestáns felekezetet.

A zsolnai zsinat 1610. és a szepesváraljai 1614. az Ágostai Hitvallás alapján állva szervezte külön evang. egyházunkat és állapította meg püspökeink jogkörét. A zsolnai zsinat a püspök esküjében az Ág. Hitvallást és e mellett külön említi a Concordiae Formulát, a szepesváraljai pedig az Augusztána mellett a többi szimbolikus könyveket. Mind a két zsinat a 7. kánonban kötelezi a felavatandó lelkészeket a Liber Concordiae, első sorban tehát az ebben foglalt Aug. Confessio aláírására. Az 1622. évi semptei consistorium két kánona is kötelezi a lelkészeket a Liber Concordiae (benne első helyen az Aug. Conf.) s az ebben foglalt orthodox egyházi tan megtartására.

A két irányban megindult hitvitákban is mind sürűbben támadják és védik az Augusztána egyes hitcikkelyeit. Magyar Istvánt «Az országok romlásának okairól» (Sárvár 1602.) írott nagy művében a római egyház ellen intézett támadásokra jórészen az Aug. Conf. II. része (Abusus mutati) bátorította fel. Pázmány Péter a Feleletében (Nagyszombat 1603.) említi ugyan az Aug. Confessiot is, de ezzel itt részletesebben még nem foglalkozik. Csak a Kalauz előpóstájában «A most támadt új tudományok hamisságának tíz bizonyosága» (Grác 1605.) című művében veti szemére az Aug. Confessiónak, hogy «minden Protheusnál állhatatlanabb: Thais omnium sectarum et equus Trojanus, Pandorae pixis.» Az aláírók neveit felsorolva jegyzi meg: «Ezt a Confessiót mint egy menyasszonyt addig kenék, fenék, tapogatók és ápolgatók, hogy némelyik kezébe az orra, némelyikébe az füle marada, némelyik pedig kormos kezek szennyét úgy reá kenék, hogy semmi szappannal se nem moshatják róla.» Pázmány az Augusztána két kiadását ismerte: a Corpus Doctrinae Philippicumból a Variatát és a Concordia-könyvből az Invariátát. Azért mondja, hogy 1530 és 1580 között a Confessionak nyolc eltérő ki-

²⁴ Payr S. A dunántúli ev. egyházker. tört. 172. l.

dása jelent meg és az ilyen Augustana «Confusióban» nem lehet megbízni. «Fülöp mester írta azt hertelen Augustába a Vendégfogadó házában és ő kezdte azt új kaptára ütni.» A Palatinatusbeli theologusok nyomán mondja Pázmány is már itt, hogy az Aug. Confessio a tizedik artikulusban a német nyomtatásban megengedi a transsubstantiációt, noha ezt a deák nyomtatásban elváltottatták. Melanchthon is ezzel a félremagyarázással okolta meg a Variátát.²⁵

Bőven és részletesen azután a Kalauz három kiadásában (1613—37) foglalkozik Pázmány az Augusztánával. Minek utána külön fejezetekben mutatta be ékesen, hogy Luthernek a születése, tanítása és halála, mind az ördögtől való, az egész 4-ik könyvnek ezt a címet adja: «Az augusztai Confessio és a lutherista Concordia nem igaz tudomány.» Mert I. az Aug. Conf. sok hazugsággal terhes, II. magával ellenkezik, III. a Szentírásról kívül és a Szentírás ellen sokat tanít és IV. sok változásokkal mocskoltatott. Nagy negyedrévét 34 oldalon írja meg azután sok mocskolódását az Augusztána ellen. A tudós Melanchthont, akit az egész művelt Európa «Praeceptor Germaniae» névvel tisztelt meg és aki szeretetét és nagyrabecsülését a magyarok iránt oly meggyőző és lekötelező módon mutatta meg, akinek a magyar műveltség oly sokat köszönhet, ezt a szelíd lelkű jó embert Pázmány, a magyar jezsuita agyalágyult homályos elmének mondja. «Mikor Melanchthon — mondja az 589. lapon — ezt a Confessiót helleborus vagy hunyor és zászpa (agyvelőtisztító keserű gyökerek) nélkül szükölködő taknyos agyvelejében forralta, csak azon meszterkedett, hogy elnyerhesse a krétableiktől ama jeles dicséretet, mellyel szent Páltól bélyegeztettek, hogy ők mindenkor hazugok.» (Tit. 1, 12). Ez Pázmány ítélete. Még annak a kornak mértéke szerint is sok gyűlölet és nagy elvakultság kellett hozzá.²⁶

Az egyes részekben azután «csak egynéhány otromba, paraszt, horgas szavait említi a Confessionak.» A hit által való megigazulásra vonatkozólag a Tridenti Zsinatot idézi: «Non remittuntur, neque remissa sunt unquam peccata, nisi gratis Divina misericordia propter Christum.» (Sess.

²⁵ Pázmány P. Összes Munkái I. kötet 462. és 463. l.

²⁶ Pázmány P. Összes Munkái. III. kötet 284. 286. 301. 589. l.

6. cap. 9.) És Aquinói Tamást is idézve oly fényesen beszél a hitről, mintha a lutheránusok akarnának saját érdemeik által megigazulni. Azután «Luther czenkei» rágalmazták a «lassú misét» (missa privata). Pedig hát mindenkor jelen kell lenni a ministránsnak. Támadja Pázmány a Confessio azon állítását is: hogy a házasság nélkül való élet Isten parancsolatja és teremtése ellen való (578. l.). Pázmány még a 17 éves nők korai fogadalmát is védi. «Mivel anya lehet a 17 esztendőss asszony, nem látom, miért nem tehet fogadást Istennek, ha férjének fogadást tehet a házasságra. Nem tetszett Pázmánynak, amit az Augustana Confessio a II. rész 2-ik artikulusában mond: De conjugio sacerdotum. Ezzel kapcsolatban szól a cölibatusról, a szerzetesi fogadalomról, a szüzességről és a nőtlen élet nagy értékéről. Különösen kárhozzátja a kilépett szerzetesek házasságát. Mind oly dolgok, melyeket Melanchthon és a reformáció korának lelkészei el nem fogadtak. Pázmány ellenfelei közül Zvonarics Imre csepregi esperes, Sármelléki Nagy Benedek kőszegi rektor, Kanizsai Pálfi János pápai lelkész és dunántúli református püspök másként vélekedtek a papnőtlenségről és e téren, több legalább is gyanus esetet ismertek, melyeket vitairataikban szóvá tettek, sőt egyházi jegyzőkönyvükben is feljegyeztek.²⁷

Kifogásolja még Pázmány azt is, amit a Confessio a fülbegyónásról, a fogadalom ellenére való házasságról, a világi élethivatásról és a keresztyén tökéletességről mond. Nagy ellentmondást talál különösen a 28. artikulusban, mely szerint a püspököt illeti a hamis tudományról való ítélet és az evangéliommal ellenkező tanításnak kárhozzátása; azért ezekben a püspök ítéletének tartoznak a gyülekezetek engedelmessé válni; másfelől pedig mindjárt utána veti a Confessio, hogy a püspökök sok hamisságot tanítanak. Ezt a cikkelyt később majd Bársony János nagyváradi c. püspök is támadni fogja. A legnagyobb hiba pedig Pázmány szerint, hogy a Concordia-könyvben foglalt Augustána mellett használatban van a Variata is. Erről mondja Pázmány: «Amely augustai Confessiot a Corpus Doctrinae

²⁷ Hanuy F. Pázmány levelei I. 49. Prot. Egyháztört. Adattár VIII. 58. Zvonarics Imre, Szentírásbeli hitünk ágai. Keresztur 1614. A dunántúli egyhker. tört. 705. l.

közibe irtak, abban jobb mezei trágyával zsirosított földet talált a hamisság és több ellenkezéseket nevelt.» Ebben is benne van a lutheri certitudo salutis. Ez pedig ellenkezik az Irással, mely mindenütt arra int, hogy félelemben és rettegésben éljünk (I. Pét. 1, 17), sőt a megbocsátott vétkekről se legyünk bátorságosak.

Újra és újra visszatér Pázmány arra, hogy a Confessio igazában augustai Confusio, itt is ismétli, hogy Thais omnium Sectarum, equus Trojanus, Pandorae pixis. A két Augustana között «oly különbség van, hogy aki nem látná a titulust, meg sem ismerné sok helyen, hogy azon dologról beszélnek, nem hogy egyességek felől gondolkodhatnék. Mert vagyon két annyi a Corpus Doctrinaeában iratott Confessio, mint a másik, mely a Concordiában foglaltatott.» Idézi Schlüsselburg Konrád ev. szuperintendens szavait, hogy Melanchthon «csalárdul sokban megváltoztatta és hamisította a Confessiót». Az igaz, hogy a Variata sok zavart okozott az egyházban, de azt is tudnia kellett Pázmánynak, hogy evang. egyházunk hivatalosan az 1530. évi Invariátát fogadta el és ehhez ragaszkodott. Ő a zavart szándékosan tünteti fel még nagyobbak.²⁸

Ime az Ágostai Hitvallásnak két elfogult, igazságtalan bírálata jelent már meg magyar nyelven 1605. és 1613. Pázmány hatalmas tollából anélkül, hogy az evangélikusok ezt az alapvető hitvallásukat magyar nyelven olvashatták és a sok vádat ellenőrizhették volna. Nagy szükség volt tehát arra, hogy legalább «az öt szabad városok hitvallása» ez a magyarországi evang. konfesszió, mely az Augusztána alapján készült, magyar nyelven is megjelenjék. Ez, amint fentebb láttuk, meg is történt Kassán 1613. A dunántúliak is felháborodva üzenték meg Pázmánynak (Keresztur 1614. Hafenreffer dogmatikájában), hogy meg fognak a Kalauzra felelni. De most már égető volt a szükség, hogy az Ág. Hitvallás magyar nyelven is a nép kezébe kerüljön.

Egyelőre a Zalából származott buzgó Pálházi Göncz Miklós, volt sárvári rektor, Magyar jó barátja, akkori lévai lelkész, az Ág. Hitvallásnak csak a vitás 10-ik artikulusát fordította le és tárgyalta íly című művében: «Az Ur Vachorájáról az igaz Augustana Confessio szerint... ké-

²⁸ Pázmány P. Összes Munkái. III. k. 591. 596. 597. 599. 1.

szíttetött kézi könyvetske.» (Keresztur 1613. 8. r. 163. levél.) Ajánlva van Léva várában Kolonits Seifriednek, II. Mátyás hadi tanácsosának. Zvonarics Mihály és Lethenyi István buzgó sárvári theologusok is a pápai ág. h. evangélikusok számára 1613. és 1615. az Ág. Hitvallás és Hutter Lénárd compendiuma szerint írták meg az úrvacsoráról szóló tanítást. Könyvecskéik kéziratban maradtak, de így is nagy vitát keltettek.²⁹

A teljes Ág. Hitvallás lefordítására végre az említett Pálházi Göncz Miklós vállalkozott már mint szeredi lelkész és dunáninnyi püspök. Pálházit békés uniói szándék vezette. Mint szeredi lelkész és püspök 1615. jún. 15. Ujlakon (Nyitra m.) és Komjátiban szept. 9. uniói zsinatokat tartott a reformátusokkal s igyekezett itt a közös úrvacsorai tant az Augusztána értelmében megállapítani. («Quod corpus et sanguis Christi vere adsint, non tamen locali, neque physico, sed sacramentali modo.»³⁰ Egyházának tanához mint püspök hű akart maradni mindenesetre. A szimbolikus könyvek lefordításával is a hithűséget akarta biztosítani úgy Pázmánnyal, mint a kálvinistákkal szemben. Úgy a valláspedagógiai, mint az irenikus és polemikus cél egyaránt megkívánta, hogy magyar nyelven is meglegyen a Hitvallásunk.

Reviczky János feljegyzéseiben (1543—1568) olvassuk először, hogy Göncz Miklós szeredi lelkész 1615. az Augustana Confessiót «cum septem abusibus», tehát a II. részt is, magyarra fordította és sajtó alá elkészítve gróf Thurzó Györgynek ajánlja és tőle kéri a kinyomatására szükséges költséget.³¹ Tehát ez az Ág. Hitvallás első magyar fordítása, melyről hiteles adatunk van. Hogy Göncz Miklós a többi hitvallási iratunkat is lefordítja, azt Galgóczi Miklós wittenbergi theologus, a későbbi csepregi rektor, adta hírül először, aki egyik értekezésében 1619. írta a sárvári Nádasdy Pál grófnak: «Ha az Úr is úgy akarja, a mi egyházaink keresztyén Concordia-könyve is latinból magyarra fordítva napvilágra bocsáttatik, amelyben minden isteni

²⁹ Payr S. A dunántúli ev. ehkerület tört. 756. és 760. l.

³⁰ Fabó A. Codex Evang. Diplom. Pest 1869. 123—136. l. és Thury E. A dunántúli ref. ehker. tört. 359. l.

³¹ Reviczky J. T. följegyzései. Fabó A. Codex Ev. Dipl. 10. l.

tudomány röviden összefoglalva adatik elő.»³² Göncz Miklós komolyan vette ezt a fordítást és csak az utolsó könyv egy részét nem tudta befejezni. Műve azonban kéziratban maradt. Ezt a régi igen becses kodexet Haynóczy Dániel soproni igazgató már 1742. elveszettnek hitte. A soproni ev. konvent levéltárában azonban 1900. váratlanul rábukantam és nyomban ismertetem is az akkori Evang. Egyház és Iskola lapjain (1900. 332—35. l.) A Concordia-könyv legrégibb magyar fordítása címen. Mayer Endre eperjesi dékán már ezt is használta az Apologia magyar fordításában.

A kéziraton minden könyv elején címlap és néhány széljegyzet is van. Az Apológia címlapján rajta van, hogy Pálházi Göncz Miklós szeredi lelkész és szuperintendens fordította. E könyvnek a végén pedig ez a megjegyzés: «Finii versionem Deo propicio 13. Decemb. In festo Lucae 1616.» Ez évben már a győri gyülekezet hívta meg s mint győrpataházi lelkész fordította le 1617—1619. a Schmalkaldeni Cikkeket, Luther Kis és Nagy Kátéját. Elkészült a Formula Concordiae I. részével is (Epitome). A II. rész (Solida Declaratio) felirata előtt pedig a margóra alig olvashatóan ezt írta: «Inchoavi versionem 12. Jan. 1619.» S ezután már csak 3 és fél lapra terjed a kéziratban levő fordítás. Váratlanul a papírlap közepén szakad meg az írás. A halál ütötte ki Göncz Miklós kezéből a tollat. Győrpataházáról Sopronkereszturra jött el az itt működő Manlius János vándornyomdászhoz, hogy kinyomassa és korrigálja «Az Római Babylonnak kőfalai» című munkáját. S itt egyidejűleg dolgozott a Liber Concordiae fordításán is. Itt Kereszturon munkaközben halt meg váratlanul. Özvegye, Bakó Margit, Kereszturról hívja meg a soproni polgármestert és tanácsot férjének temetésére febr. 24-ikére.³³ A becses kéziratot, férje gyászos hagyatékát, bizonyára ez alkalommal adta át az özvegy a soproni előljáróknak és így került a konvent birtokába. Göncz Miklós híven és jó magyarsággal fordít. Több kisebb mutatóványt, köztük az Augusztána 4-ik artikulusát is (A megigazulásról)

³² Exercitationes Academicae. Wittenberg 1619. Ribini I. 423.

³³ Göncz Miklósné Bakó Margit levele a soproni tanácsához 1619. febr. 23. Payr S. Ehtört. Eml. 171. l.

közöltem fentebbi cikkemben. Habent sua fata libelli. Ez a becses kézirat azóta néhai dr. Démy Lajos egyházfelügyelő kezén legnagyobb meglepetésünkre eltűnt, de reméljük, hogy előkerül. Ez a Liber Concordiae és benne az az Ágostai Hitvallás eddig ismert legrégibb magyar fordítása.³⁴

Izelítőül közlöm a jobb sorsot érdemlő kéziratból az Aug. Confessio IV. artikulusát. «Az keörösztényi hütnek feieb articulusi. IV. (De justificatione). Azt is vallyák és tanittyák, hogy az emberek az ő tulydon ereiöknek, érdemöknek avagy tselekedetöknek általa semmiképen ne idvözülhessenek, de a Christusért ingyen, hütnek általa, elhívén azt, hogy Isten kedvében ismeg föl vétessenek és bünök meg botsáttassék az Christusért, ki az ő halálával az mi büneinkért eleget tött. Isten ezt az hütöt önnen maga előtt való megigazulás gyanánt tartya és veszi. Róm. 3. és 4.»

Érdekesek a kéziratban a Kis Káté végén álló versek is három nyelven:

Cuique sit inprimis magnae sua lectio curae,

Ut domus officiis stet decorata suis.

Ein jeder lern sein Lection,

So wird es wol im Hause ston.

Elseöben tisztit kiki meg tanollia mi légien,

Házában Praepost annak utánna lehet.³⁵

Az irenikus és uniói cél teszi érthetővé, hogy Alvinczi Péter kassai református lelkész is, Pázmány jeles ellenfele, Bocskay és Bethlen bizalmas kedves embere, az Ágostai Hitvallás követőjének mondotta magát. Alvinczi a XVII. elején közvetítő középállást foglalt el a két protestáns felekezet között. Nagy szükségét érezte ő ennek Kassán, hol a németek inkább Luther, a magyarok pedig Kálvin tanítását követték. Mindkét felekezet meg volt itt győződve, hogy a vallásszabadságot csak az Augusztána és a Pentapolitána alapján élvezik. Maga Alvinczi Péter is, aki ellen a pomerániai Bussaeus Mihály kassai német ev. papnak 1614 óta sok panasza volt, elfogadta az Ágostai Hitvallást, sőt a Pentapolitánát is. A vita hevében mondotta: «Ha én az

³⁴ Lásd idézett cikkemet. Evang. Egyház és Isk. 1900. 332–335.

³⁵ Evang. Egyház és Iskola 1900. 335. l.

Augustana Confessiót minden artikulusiban igazán nem vallom és tanítom, a fejemen égettessék meg.»³⁶ Alvinczi magát sem lutheránusnak, sem kálvinistának nem mondta, hanem az «igaz biblica religio» követőjének. Lutherről, mint «Istennek drága edényéről» szól, de Philippus Melanchthont Isten még melléje rendelvén, noha minden írásokból kitetszik, hogy nem mindenütt egyeztek, mindazáltal nagy szépen és hasznosan építették az anyaszentegyházat». Így akarta Alvinczi az uniót. Megtúrta az oltárt, ostyával osztotta az urvacsorát. E miatt Kanizsai Pálfi János bevádolta és Bethlen Gábor megintette, ő pedig külön iratban igazolta magát. Az urvacsorai tanban is Lutherrel tartott, csak «amaz Capernaiticum manducationem et crassam illam ubi quitatem» nem fogadta el s az albát és a magángyónást sem. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy Kassán Alvinczi Péter a magyar teológus 1614 és 1626 között az Ágostai Hitvallás követőjének mondta magát és nem akarta, hogy Kálvinról kálvinistának nevezzék. Bod Péter még a XVIII. században is azt mondta, hogy az Ág. Hitvallás a magyar reformátusoknak is szimbolikus könyve volt.³⁷

Dunántúl is, midőn itt a protestáns hitviták Zvonarics Varga Mihály és Pathai István s más felől Kanizsai Pálfi János és Lethenyi István és Kis Bertalan között a legszenvédélyesebben folytak, volt egy szelidebb lelkű, békülékeny református lelkész és püspök Samarjay János, Samarjai Máté galgóci lelkész fia, aki mint nagyszombati rektor 1609. ment ki Heidelbergbe s később Moson megyében Halászában volt lelkész és püspök. Alvinczi példája és a heidelbergi Pareus Dávid Irenicum c. műve által felbátorítva, Samarjai az unió érdekében külön munkát adott ki: «Magyar Harmonia, az az Augustana és Helvetica Confessio artikulusainak egyező értelme. Melyet Samaraeus János superintendens ilyen okkal rendölt össze, hogy az Artikulusokban fundamentomos ellenzökés nem lévén, a két Confessiót követő atyafiak is az szeretet által egyesek legyenek. Ez mellé Pareus Dávid D. Irenicumjából XVIII

³⁶ Imre S. Alvinczi P. életéből. Prot. Szemle 1898. 521.

³⁷ Imre S. Alvinczi Péter, Hódmezővásárhely 1898. 52. és Prot. Szemle 1898. Imre S. Alvinczi P. életéből 515. l. Kiss Áron i. m. 15. l.

rágalmas artikulusokra való feleletek és az egyességre két-féle indító okok adattanak.» (Pápa 1628. 4. r. 274 l.)³⁸ E mű előszavában Samarjai szemére veti a lutheránusoknak: «Találtattanak ugyan együgyűek, kik az Augustana Confessiót nem tudták, nem csak azért, hogy kevés Exemplárok vannak közöttünk, hanem azért is, hogy nem minden Magyar irás olvasó ember érthette meg az Deákúl irattatott Augustana Confessiót.» Ime ez is bizonyága, hogy magyarul az Augusztána kinyomatva még nem volt. Most tehát a lutheránusokat megszegyenyítve uniói célból a kálvinista Samarjai vállalkozott erre. Övé az első nyomtatott, magyar Augusztána dicsősége. Azt lehetett volna várni és Samarjai és Lethenyei szavaiból is arra lehetett következtetni, hogy a Variátát fordítja, de Sólyom Jenő kimutatta, hogy Samarjai az Invariáta egyik példányát használta, melyben azonban voltak eltérő részletek is. Bizonyága ennek az, hogy a legkényesebb 10-ik artikulust a «meg nem másított» Hitvallásból fordította ily módon: «Az Ur Vacsorájáról azt tanéjták, hogy az Christusnak teste és vére valóságosan jelenvannak és osztogattatnak az Ur Vacsorájával élőknek és nem javalják azokat, kik különben tanétnak.»³⁹

Samarjai békeajánlatának nem lett meg a kellő sikere, mert Kanizsai Pálfi János református püspök egyidejűleg sértő iratokkal (Fantom Fant és Symbolum Discordantis novae Concordiae) támadta az evangelikusokat. Lethenyi István csepregi esperes-lelkész adta meg a feleletet ily címen: «Az Kálvinisták Magyar Harmoniájának, azaz az Augustana és Helvetica Confessiönak Artikulusainak Samarjai János kálvinista predikátor és szuperintendens által lett összehasonlításának meghamisítása.» (Csepreg 1633. 4. r. 134. l.) Ebben Lethenyi a két hitvallás között való különbséget sokkal nagyobbnak mutatja ki. Szerinte olyan egyezéseket, amilyeneket Samarjai az evang. és ref. hitvallások között talált, találhatott volna akkor is, ha Pázmány Kalauzát vagy Szenczi Molnár Albert Magyar Lexikonát hasonlította volna össze az Ágostai Hitvallással. Le-

³⁸ Szabó K. Régi Magyar Könyvtár I. k. 573. sz.

³⁹ Sólyom Jenő, Az Ágostai Hitvallás magyar fordításai. Ösvény 1930. 1. sz.

thenyei négy argumentummal bizonyítja, hogy a kálvinisták az Augustana Confessionak nem igaz és tiszta barátai. Elmondja a Hitvallás történetét és megemlíti, hogy ezt «Philip Melanchthon maga kiváltképpen való akaratjából megváltoztatta az Ecclesiáknak hírek nélkül az 1540. esztendőben». De Lethenyei hiteles exemplárt használ, melyet II. Keresztély saxoniai elector parancsolatjából Lamberg Ábrahám 1606. Lipsiában adott ki a Concordia nevű könyvben. Samarjai fordítását nem tartja megbízhatónak. Ő most az egyházkerület megbízásából (szent consistorium munk egyező végzéséből) közli az Aug. Confessio hű magyar fordítását «mivel ez ideig, ugymond, az igazi és meg nem változtatott Aug. Confessionak articulusi a mi feleinktől (az én emlékezetemre) magyar nyelvre fordíttatván és kinyomtatván nem voltanak».⁴⁰

Sorra veszi ezután az I. rész 21 artikulusát s részletesen, a forrásokra utalva mutatja ki az eltéréseket. Kár, hogy a II. részt (Abusus mutati) nem fordította le és nem közli «mivel a pápásokról már amúgyis eleget irtak». Az egyes cikkelyek magyar fordítása után közli azok tartalmát «Ez articulusnak Summája» címen s azután következik: «Az Calvinistáknak ez Articulus ellen való tanétások és tévelgések.» A 10-ik artikulust (Az Ur vacsorájáról) Lethenyei így fordítja: «Az Ur vacsorájáról úgy tanítanak, hogy az Christusnak teste és vére valóságosan jelen legyenek és osztogattassanak az ezekkel élőknek az Ur vacsorájában. És az különbben tanétókat nem javalják.» A tan erősítésére mondja Lethenyei: «Az Aug. Confessionának Apológiája is ezt vallja, hogy az Christus teste és vére az Ur vacsorájában jelen vagyon világossan és állatja szerint az látható kenyérrrel és borral és adatik azoknak, kik ezt az Sacramentomot veszik.»⁴¹ Fordítása elég hű és világos, vetekedik Samarjaiéval. Szomorú, hogy a fordítás magyarozatának polemikus éle van és a reformátusok ellen irányúl, mikor sokkal több okuk lett volna Pázmány igaztalan támadásait visszaverni. E polemikus cél miatt maradt el a mű nagy kárára a II. résznek fordítása. Göncz Miklós a teljes Augusztánát lefordította. Lethenyei két évvel később mes-

⁴⁰ Payr S. A dunántúli ev. ehkerület tört. 763—765. I.

⁴¹ Lethenyei J. Kálvinisták Harmóniájának Meghamisítása. 77. I.

terének, Hutter Lénárdnak dogmatikai kompendiumát is lefordította és kiadta: «Az szentírásbeli hitünk ágainak rövid összeveszedése.» (Csepreg 1635. 4. r. 225. l.) Szigorúan az Ágostai Hitvallás alapján áll ez is. «Az mi böcsületes Consistoriumunk censurája alá adva» jelent meg kérdésekben és feleletekben jó magyarsággal.⁴²

Pázmány és az ellenreformáció korából tehát az Ágostai Hitvallásnak kéziratban egy, nyomtatásban pedig két magyar fordítása maradt reánk. Az evangélikusoknak ez volt az összetartó hitvallása és hitvitáikban is úgy a r. katolikusokkal, mint a reformátusokkal szemben ezt vették alapul. Az irenikus és uniói törekvések, melyeket az Augusztánára hivatkozva kezdeményeztek, nem vezettek célra.

IV. Az Ágostai Hitvallás az elnyomatás és a pietizmus korában.

Evangélikus eleink az Ágostai Hitvallásról nevezték magokat egyházközségeink szervezkedése óta. Így nevezte őket az ellenfél is, Pázmány és társai. De a bécsi békekötést megerősítő 1608. évi törvénycikk még csak «evangelica Confessionának» nevezi a protestánsok vallását; a két hitvallást (Augustana, Helvetica) a nevéen nem nevezi, bár ezt a két felekezetet érti, midőn kimondja az 1. §-ban: «sua cujusque Religio et Confessio» és a 2-ikban: «quaelibet religio suae professionis Superiores seu Superintendentes habeat». A nádorválasztásról intézkedő 3-ik törvénycikk pedig a protestáns jelölteket «Evangelicae Confessionis personae» néven nevezi. A magyar törvénykönyvben itt fordul elő ez az elnevezés «Evangelica Confessio» először.⁴³

Közjogi és felekezetközi szempontból igen fontos volt a linci békekötést megerősítő 1647. évi országgyűlés, mely a 6. 8. és 9. törvénycikkekben ismételten is «ágostai és helvét hitvallású evangélikusokról» szól. Törvénykönyveinkben itt történik ez először, mint már Ribini, Warga

⁴² Payr S. A dunántúli ev. ehkerület tört. 766. 839. l.

⁴³ Csecsetka S. Magyarhoni evang. egyházjogtan. Pozsony 1888. I. k. 97. l.

Lajos és Csecsetka Sámuel is jelezte. Ekkor került be az «Ágostai Hitvallás» neve törvénykönyvünkbe és ezóta jogos és törvényes neve egyházunknak az «ágostai hitvallású evangélikus». Ennek az országgyűlésnek okleveleiben említettnek a protestánsok «evangélikus rend» (Status Evangelicus) neve alatt. A törvény eredeti latin szövege megvan már a Historia Diplom. Evang. kötetében s Csecsetka és Zsilinszky műveiben.⁴⁴

Alighogy egyházunk ezt az «ág. hitv. evang.» közjogi nevét s vele a szélesebb körű vallásszabadságot megkapta, egy furfangos r. kath. főpap hamarosan az új névből, egyházunknak az Ág. Hitvalláshoz való viszonyából kovácsolt fegyvert ellenünk felekezeti hűtlenség címén. Bársony György nagyváradi c. püspök és szepesi prépost Kassán 1671. adta ki «Veritas toti mundo declarata» című hirhedt munkáját, amely hamis vádirat nyitánya lett irodalmi téren a gyászos évtized embertelenségeinek.⁴⁵ Felvette és közli ezt, mint jellemző jezsuita szellemű művet a Historia Diplom. de Statu Rel. Ev. in Hung. névtelen írója és kiadója is (Okolicsányi Pál és Hamel Bruyninx holland követ) Pósházi János sárospataki tanár feleletével. (Halberstadt, 1710. Appendix 142—152. l.)

Bársony püspök ebben a művében három argumentummal (még a Donatio Constantini hamis oklevelével is) bizonyítja, hogy «a császár» nem köteles Magyarországon megtűrni a lutheránus és kálvinista szektát. A 3-ik argumentum ez: feltéve, de meg nem engedve, hogy a lutheránusokat és kálvinistákat meg kellene tűrni, ez csak annyiban volna kötelező, amennyiben a kálvinisták a Helvét, a lutheránusok pedig az Ágostai Hitvallást követik, mert a javukra hozott törvénycikk csak ágostai és helvét hitvallásuakról szólnak. Ámde ezek nem követik a két hitvallást, tehát sem a lutheránusokat, sem a kálvinistákat nem kell megtűrni Magyarországon. Íme, így avatkozott bele Róma még a hitvallási hűség kérdésébe is.

A lutheránusokat megvádolja, hogy lényeges dolgokban, a X-ik artikulusban, az urvacsorai tanban eltérnek az

⁴⁴ Hist. Diplom. 44—49. l. és Appendix 9—86. l. Csecsetka i. m. III. k. 939. l. Wurga L. Ker. Ehtört. II. 312. Zsilinszky, A linci békekötés 448. 450. 457.

⁴⁵ Szabó K. Régi Magyar Könyvtár II. k. 1269. sz. (12. rétvű 24 lap.)

1530. évi eredeti Ágostai Hitvallástól, mert azt tanítják, hogy: «non sub speciebus panis, sed vel in pane, vel cum pane, vel sub pane esse Christum».⁴⁶ Bársony György itt nagy felületességgel egyes kálvinistáknak a gunyolódását veszi kész igazságnak. De itt a történeti igazság kedvéért meg kell említenem, hogy már a jó lutheránus Bornemisza Péter dunáninneri püspök is jóhiszeműen, de tévesen idézi Luther tanát: «a kenyér és bor alatt avagy mellette, avagy benne: bizonynyal őt magát vesszük».⁴⁷ Luther eredeti mondanásában a «vagy-vagy» nem volt benne, nem is disjunctív, elválasztó értelemben veendő itt az «in, cum et sub», hanem nyomósító értelemben, mintegy annak jelölésére, hogy a mélyebb vallásos titok kifejezésére a szavak nem elégségesek. Luther e szavakkal az urvacsorai elemek s a Krisztus teste és vére között való szoros egységet, a sacramentalis uniót akarja kifejezni.

Kifogásolja még Bársony püspök Pázmány nyomán haladva az Augusztána II. részének 3-ik artikulusát: «De missa.» E szerint a régi lutheránusok, úgymond, a misét még nem vetették el; a mostani lutheránusok pedig a misét a legnagyobb utálatosságnak (abominatio), sőt bálványimádásnak mondják. Bársony itt nyilván túloz. A magán miséket már Melanchthon 1530. elvetette és a velök űzött visszaéléseket elítélte. Végül éles szemmel észreveszi és miként Pázmány, Bársony is ügyesen idézi az Ág. Hitvallás utolsó artikulusának (De potestate ecclesiastica) 22-ik pontját, mely szerint: «Competit episcopis cognoscere doctrinam, et doctrinam ab evangelio dissentientem rejicere... Hic necessario et de jure divino debent eis Ecclesiae praestare obedientiam), juxta illud (Lucae 10, 16): Qui vos audit, me audit.» Az Aug. Confessio — mondja Bársony — megengedi, hogy hitvitákban a püspök legyen a bíró, a magyar lutheránusok pedig most ezt nem ismerik el, hanem tudj Isten miféle ember kriteriumához folyamodnak. Tehát ezek már nem az Aug. Confessio követői s ezért nem is kell őket az országban megtűrni. Bársony itt nagyon ügyesen okoskodik, de elhallgatja, hogy Melanchthon és

⁴⁶ Historia Dipl. Ev. Appendix 145. l.

⁴⁷ Bornemisza P. Predikációk, Detrekő és Rárbok 1584. 204. l. Lásd: Zoványi J. Tanulmányok 1887. 85. l.

az Aug. Confessio szerint az «episcopi» azok «quibus est commissum ministerium verbi et sacramentorum». Vagyis püspök és lelkész közt nincs hierarchikus fokozat, sőt még hittani kérdésekben is «ecclesiae apud nos docent», tehát nem csak a püspökök, nem is csak a lelkészek, hanem a gyülekezetek, tehát a világiak is részt vesznek a hittani kérdések eldöntésében.

Figyelmet érdemel, hogy Bársony váradi püspök is Pázmány Kalauza nyomán mennyire áttanulmányozta az Ágostai Hitvallást és mily furfangosan akarta a Confessiótól való eltérést a magyar protestánsok ellen felhasználni. De ezek sem maradtak adósok a felelettel. Négy munkát is írtak Bársony műve ellen. Az elsőnek címe: *Falsitas Veritatis Toti Mundo Declaratae*. Név és hely nélkül jelent meg. Bod Péter Pósa-házi János sárospataki tanárnak tulajdonítja. Újra lenyomatta a *Hist. Diplom. de Statu Ev.* Appendix 146—152. 1. (Szabó K. Régi M. Könyvtár II. 2052.) A második: *Falsitas Toti Mundo Detecta*. Antwerpen 1672. (Hamis helynév) 12. rétet 43 lap. A betűk és diszítmények szerint Kolozsvárott nyomatták. Megvan a pozsonyi ev. lyc. könyvtárában. Szabó Károly Bethlen Miklósnak tulajdonítja. (Szabó K. Régi M. K. II. 1295. sz.) A harmadik válasz Komáromi Csipkés Györgytől való: *Molimen Sisyphium*. Kolozsvár 1672. 4. r. 16 levél (Szabó K. II. 1294. sz.) A negyedik feleletről alább szólunk.

Az elnyomatás évtizedeiben is gyülekezeteink, lelkészeink és tanítóink hívek maradtak a «meg nem változtatott» (*Invariata*) Ágostai Hitvalláshoz. Dunántúl a felavatott és megválasztott lelkészek a *Liber Concordiae* kötetéhez fűzött papirlapokra írták hűségnyilatkozatukat és nevüket, de a *Concordia* könyve mellett még külön kiemelik az «*Invariata* Augustanához» való ragaszkodásukat és gyülekezeteiket is ezzel a hitvallással jelzik. Így például Szakonyi Miklós sokoróka-jári lelkész a röjtöki kisgyűlésen 1653. nov. 11-én kijelenti és aláírja, hogy az Aug. Confessio, az Apologia és az egész *Concordia*-könyv szerint fog tanítani. Schubert Antal pomogyi lelkész pedig 1656. a büki zsinaton csak is az Augusztánát említi aláírásában. Kövesdi Pál tudós gimn. igazgató, megválasztott soproni magyar lelkész pedig a kőszegi gyűlésen 1663. jún. 26. így ír alá:

«Paulus Kövesdi pastor eccl. Sempron. Hungaricus subscribit Formulae Concordiae Invariataeque Augustanae Confessionii.»⁴⁸ Az iskolákban a hittant az Aug. Conf. alapján tanulták. A lelkészi vizsgálatokon is az elnöklő lelkészek vagy igazgatók az Augusztána egyes tételeit tüzték ki vitatkozásra. Lócson 1669. nov. 13. például Kövesdy Pál lelkész elnöklete alatt két kandidátussal az Aug. Conf. IX. artikulusa felett (De baptismo) volt «solemnis disputatio». Asszonyfalván 1670. jún. 11. M. Unger Mihály soproni igazgató elnöklete alatt az Aug. Conf. I. art. felett (De Deo) vitatkoztak. Meszlenben 1672. máj. 18. Aács Mihály exul, a Győrből elűzött igazgató, az Ág. Hitv. III. artikulusából (De Filio Dei) 11 tételt tüzték ki a lelkészjelöltek számára. Szilvágyon 1673. jún. 6. Bognár György elűzött győri lelkész predikált s a papi vizsgán is valószínűleg ez elnökölt, ahol az Ág. Hitv. IV. artikulusa (De justificatione) felett vitatkoztak.⁴⁹

Sopronban a jezsuitákkal vitatkozó Lang Mátyás, az evang. Eggenberg hercegnő udvari papja, Eperjesen Pomarius Sámuel, a Calov Ábrahám által hazánkba küldött, tudós igazgató, a patrónusok közül a minden áldozatra kész, Tübingenben stipendiumokat szerző, Wittenbergbe alumnusokat küldő Wittnyédy István soproni prókátor, Zrinyi Miklós bizalmasa, Asszonyfai Ostffy László és Miklós, a Telekesi Törökök, a Felvidéken Thököly István, a két Keczer, Radvánszky, Roth, Zimmermann és az eperjesi vértörvényszék többi áldozata, mind buzgó lutheránusok, az Ágostai Hitvallás követői voltak. Thököly István 1670. az Árva várában öt körülkerítő Heister tábornoknak és gróf Esterházy Pálnak mondta: «Egyedüli véikem, hogy evangélikus vagyok, de ez nem bűn az ország törvényei szerint.»⁵⁰ Ostffy Miklós, ki 1680. az asszonyfai várába menekült evang. püspököt kiadni nem akarta, a tanuk egyező vallomása szerint felelte: «kész lesz életét és jószágát is feltenni, hogy sem Fekete Istvánt elbocsássa vagy elküldje, mivel az ő religiója ezt hozza magával.» Ősi kas-

⁴⁸ Payr S. Egyháztört. Emlékek. 88. 90. 95.

⁴⁹ Egyházkerületi jkönyvek Sz. Fekete István idejéből.

⁵⁰ Pauler Gy. Wesselényi és társai II. 185.

télyát azután Győrből hozott sugárágyukkal lötték porrá a császári hadak.⁵¹

A gyászos évtized után, mihelyt egyházunk szóhoz juthatott Freibergi Kresztianszky Jób (valószínűleg álnév) 1683. «Ausführliche Antwort auf die entlarvte Wahrheit contra Georgium Bársony praepositum capituli Scepusiensis» című munkával felelt Bársony vádjaira. Kresztianszky részeges embernek ismeri Bársonyt. Részeg lehetett, írja, akkor is, mikor az evangélikusokat az Ágostai Hitvallástól való elpártolással vádolta. (Idézett műve 93. lapján.) Ez a Kresztianszky írta azt a második védőiratot is Lapsánszky ellen, aki a gályarabokat vádolta azzal, hogy nem a vallásuk, hanem lázadás miatt ítélték őket gályarabságra. Ennek «Kurzer Gerichts-Auszug» c. művére felelt «Kurtze Nachricht entgegengesetzt dem lügenhaften Bericht des Joh. Lapsanszky (4. r. 1683.) c. iratával.⁵²

A hamis vádakkal szemben az Ágostai Hitvalláshoz való ragaszkodásukat akarta megmutatni s az 1681. után feléledt gyülekezeteket a hithűségben és tanegységben akarta megtartani Lövei Balázs buzgó győri lelkész, midőn a teljes Ág. Hitvallást 1692. újra lefordította és kiadta. Löveit kevésbé ismeri egyháztörténetünk. Nemesi családból, Sopronlővőről (Lövei de Lövő) származott. Atyjok Sziszekről vándorolt be és Herbics volt a régi horvát családi nevük. Rokona, talán nagybátyja, Lövei Mátyás, 1623. kapott magyar nemességet, megyei esküdt volt és soproni vagyonos szenátor, aki 1647. szép stipendiumot hagyott a soproni iskolára. Lövei Balázs a muraszombati Tratnyaki Györggyel 1672. a körmöcbányai alumnusok közé, 1676-ben pedig a jeni egyetemre iratkozott. De tanult Tübingenben is, ahol 1682. «De auditore verbi divini christianissimo» c. értekezést adott ki. Visszatérte után Győrött rektor s csakhamar lelkész lett. 1681. után az első. Az anyakönyvet 1686-tól 1707-ben bekövetkezett haláláig vezette. 1682–84. a belvárosban lakott, de ekkor a püspök fegyveres német milícia által üzette ki a külvárosba. Lövei idejében a győri egyház még nagyon kidomborította magyar és evang. jellegét.

⁵¹ Prot. Ehtört. Adattár III. 8. 1. Payr S. Szenczi Fekete István 78. l.

⁵² Fabó András, Monumenta II. k. 13. és 217. l.

1699. évi szervezkedő gyűlésükön «kegyes és Istenes Aug. Confessiön való Győri Magyar Ecclesiának» nevezik magukat, mely négyféle, ú. m. vitézlő, nemesi, német és városi rendből áll. Itt szabták meg «kettős Tiszteletre és Becsülésre méltó Praedicator Löwey Balázs uram ő Kegyelme», a rector, conrector és kántor kötelességeit is.

Bőkezű patrónusa volt Löveinek Győrött Telekesi Török István, Egyed, Szentandrás és Sobor földesura, ki őt komájának is meghívta. És buzgó munkatársat talált Aáchs nemescsói lelkészben, a volt győri rektorban. Mint győri lelkész fordította le és adta ki Lövei Balázs 1692. az Ágostai Hitvallást. A lelki szükség hajtotta őt erre. Az igen rövid Előbeszédecskében mondja: «Régenten Rómában szegyenek tartatott, ha valaki Római Polgár volt s nem tudta a Róma itörvényt. Ezenképpen szegyen volna, ha azok, akik az Augustana Confessiön valók, az Augustana Confessiót nem látnák. olvasnák vagy hallanák. Azért az Augustana Confessiön levő. Magyarok kedvéért ugyanazon Augustana Confessiót magyarul kinyomtattatni tetszett **Buzgó Lélekkel.**» A 12-ed réttű 84 levélre terjedő könyvecske név nélkül jelent meg. A fordító és kiadó neve azonban a nagybetűkkel írt Buzgó Lélekkel kezdő betűibe (B. L. Blasius Lövei) van elrejtve. De Hrabovszky György Presbyterológiája szerint is (I. 397) a «Nemzeti Könyvtár» (talán Nemzeti Múz.) I. 216. a könyvecskére ezt a megjegyzést teszi: «Haec editio putatur esse Ratisbonensis procurata per Blasium Lövei Jauriensem A. C. Ministrum.» És Sz. Bárány György is később Löveinek tulajdonítja. Regensburgban vagy Lőcsén jelent meg, a költségeit bizonyára Telekesi Török fedezte. A fordítás hű és elég jó magyarsággal írott. A közszükségletnek akart megfelelni. Hatvan év óta nem jelent meg magyar Augusztána.⁵³

Hasonló B. L. jelzéssel jelent meg a XVII. század végén ~~év~~ nélkül Breuer Sámuel nyomdájában Lőcsén egy 8-ad réttű 24 levélre terjedő könyvecske ily címen: «Egész Esztendő által való Vasárnapi Evangeliomoknak sommáját, velejét és czílját magokban foglaló rövid és edgyügyü Magyar Versetskék. Mellyeket szerzett egy Buzgó Lélek.»

⁵³ Szabó K. Régi M. Könyvtár I. 1434. és Solyom J. i. c. Ósvény 1930. 1. sz.

Egyetlen példánya a pesti református collegium könyvtárában van meg. Kétségtelen, hogy Lövei Balázs műve ez is. A vallástanításnak akart szolgálatot tenni azokban az időkben, mikor oly kevés volt az iskolai könyv.⁵⁴

1696-ban Lövei barátja, Aáchs Mihály nemescsói lelkész adta ki (kétségtelenül Telekesi Török támogatásával) «Arany Láncz» című, sok kiadást ért jeles imakönyvét. (Lőcse 1696. 12-ed rétű 210 lap). Ennek elején «a tiszteletes Authorhoz» Lövei Balázs ír Előbeszédecskét s ebben mondja: «Jól gondoltad Christusban nálam öregebb szolgáltatásam, hogy e könyvet irtad, mert majd alig találhatik egy-két imádságos könyv magyar, melyet Religiónkon való ember bocsátott volna ki.» Ebben az évben Lőcsén 1696. adta ki Aáchs Mihály «Zöngedező Mennyei Kar» című nagy jelentőségre jutott új evang. énekeskönyvét is, melybe Lövei Balázs a versfők szerint három éneket írt: «Látod, miként juta, Lölköm, kit elvesztettél és Lölköm ő nagy örömeben.» A későbbi kiadásokból ezek kimaradtak.⁵⁵

Két évvel később pedig Lövei «A vasárnapi és ünnepi Evangeliomokat és Epistolákat» adta ki az 1636. és 1643. évi csepregi kiadások szerint, de mégis újabb igazításokkal és az Evangeliomokhoz szerkesztett imádságokkal (Bártfa 1698. 12-ed rétű 180 levél). Lövei ezt a Győr-Ujvárosban 1698. Lukács napján (okt. 18.) kelt Előszó szerint Telekesi Török Istvánnak ajánlotta: «Kegyelmed neve alatt ki nyomattam. Bátorságot vettem a Kegyelmed ekklesiai dajkaságából, melyben követi eleinek nyomdokát; másrészt hozzáam való gratiájából, hogy keresztkomájának fogadott.»⁵⁶ A csepregi exemplárok elfogytak, Lövei tehát itt is a nagy hiányon akar segíteni.

A buzgó győri lelkészt alesperesnek is megválasztották. Asboth János, a későbbi kemenesalji esperes írta 1695-ben, hogy a győri egyházmegyét Bors Mihály esperes (kajári lelkész) és segéde, Lövei Balázs alesperes már visszaállította előbbi fényébe. Az utódok is Löveit nagy tisztelettel emlegetik. Petróczi Ádám és Torkos András volt mellette a győri rektor és káplán. Említésre méltó még, hogy a be-

⁵⁴ Szabó K. Régi M. Könyvtár I. 1591. sz.

⁵⁵ Szabó K. Régi M. K. I. 1489. és 1490. Payr S. Egyh. és Isk. 1898. 16. l.

⁵⁶ Szabó K. i. m. I. 1517. Payr S. Telekesi Török I. 17. l.

ledi születésű Szeniczei Bárány György, a későbbi magyar Francke, mint inasgyerek Lövei házából járt iskolába, első benyomásait leendő nagy hivatásához itt szerezte. A bakonyszentlászlói anyakönyv szerint Lövei az I. Lipót-féle üldözések idején több lelkész társával az itteni fürdőhelyre menekült, ahol gróf Esterházy János földesúr a helybeli Kovács György lelkésszel együtt «békében hagyni parancsolta» őket. A szentlászlói templom mai nap is használta L. B. betűkkel és 1691. évszámmal jelzett úrvacsorai kelyhét Lövei adta nekik ajándéknak. És dr. Gömöri Dávid győri orvos «De aqua minerali Szentlászlóiensi» c. értekezésében az 5. lapon írja, hogy Lövei Balázs győri lelkész «a köszvényből való kitisztulását a Szentlászlói Ferdőnek köszöni.»⁵⁷

Egyházunk az Ág. Hitvallás lefordításáért tartozik Löveinek nagy köszönettel, amire annál nagyobb szükség volt, mert Szentiványi Márton jezsuita Bársony Györgynek fentebbi művét (*Veritas Toti Mundo Declarata*) 1706. újsajtó alá rendezte s függetlenül több régi és újabb, a protestánsok ellen szóló oklevelet csatolt hozzá. Ezek közt van a Nagy Konstantin adományáról szóló hamis oklevél is, melyet ma már a r. kath. történetírás sem mer hitelesnek mondani. Ujra felhangzott tehát a vád: a lutheránusok eltértek az Ágostai Hitvallástól, tehát nem kell őket megtérni. Ez a könyv Nagyszombatban jelent meg a jezsuiták sajtóján. (*Tyrnaviae Typis Academicis Anno 1706. 12-ed réti 97 lap.*)⁵⁸

Legközelebről az 1707. évi rózsahegyzi zsinatnak volt feladata, hogy erre a vádra is megfeleljen. Az orthodox lutheránus Kerman Dániel püspök volt e zsinatnak vezető szelleme és a Rózsahegyzen alkotott kánonok nagyon is hangsúlyozzák az Ágostai Hitvalláshoz és a többi szimbolikus könyvhöz való hűséget. A kánonokban mindenütt «Aug. Confessionis addicti és Augustano-Evangelici» néven nevezik magukat. Egy külön artikulusban mondták ki, hogy

⁵⁷ Hrabovszky Gy. *Presbyterologia* I. 378. Kriskó Pál, A körmőcbányai alumnusok anyakönyve 1655–73. Kézirat. Eötvényi Nagy O. A győri ev. ehkőzség tört. 55. 82. Payr S. Ehtört. Emlékek 180. 241. 367. Görög E. A veszprémi ev. ehm. tört. 14. 27. Payr S. A dunántúli ev. egyházker. tört. 119. 377. 890.

⁵⁸ Szabó K. Régi M. Könyvtár II. k. 2257. sz.

a zsinat összes szimbolikus könyveinket, első helyen pedig a «meg nem változtatott Ágostai Hitvallást» (Augustana Invariata), helyesli, megerősíti s a benne kárhozott eretnekségeket a magyarországi evang. egyházakból örök időkre számúzi «különösen pedig a pietismust ennek minden tartozékával.» Kerman már zsinati meghívó levelében «az Úr szőlőjét pusztító rókáknak és rókafiaknak» mondja a pietistákat. A Halleből visszatért theológus ifjaktól reversalist vagy esküt vett. Megrémült, hogy Bél Mátyás ocsovai ifjút konrektornak hívták, «aki által Besztercebánya egy fészke leszen a pietizmusnak.» Cephalides Sámuel gölnicbányai lelkésznel házkutatást tartott és feltörette a könyvesszekrényét. Ez a szegény beteg pap hat gyermekével kénytelen volt kivándorolni és Zinzendorf nagynénje, Gersdorf Zsófia birtokán Herrnhut mellett talált menedékhelyet.⁵⁹

Az orthodoxia nem csak belső veszedelmet látott a pietizmusban, hanem kifelé is hithűnek akart mutatkozni, hogy Bársony György vádjával ne üldözhessek az egyházat. Pedig ezek a buzgó magyar pietista lelkészek: Torkos András, Bél Mátyás, Szeniczei Bárány György, Vásonyi Márton, Sartorius Szabó János, csak a vallásos életet akarták bensőbbé, gyakorlati téren is gyümölcsözőbbé tenni; az egyház régi tanán semmit sem változtattak. Hiszen Luther Kis Kátéját magyarálták és adták ki többszörösen is. Sőt Bárány György, a tolna-baranyai új esperesség alapítója, ez a magyar Francke, volt az, aki 1740. az Ágostai Hitvallást is újra kiadta. A korábbi kiadást még mint Lövei Balázs papiházában forgolódó «gyáva inas» ismerte meg Győrött. Bárány hithű theologusnak bizonyult már egyéb kiadott munkáival is: Luther Kátéjával, Gerengel Simon soproni lelkész Summájával, a Diktumos Könyvvel (Lelki Fegyverház 1733.), amelybe három esztendeig való fizetését beleölte és Szentgróthi Mihály dörgicsei lelkésszel a püspöki papavatás felett folytatott vitájával, amelyben helyesli, hogy a kandidátusok az Aug. Confessióra esküt

⁵⁹ Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat tört. 79. Payr S. Magyar pietisták a XVIII. században. Egyháztört. Monografiák, Bpest 1898. 99. l.

tegyenek. De még nagyobb bizonyosága hithűségének az Ágostai Hitvallás új kiadása.⁶⁰

Majdnem félszázad mult már el, hogy atyai jóakarója és győri mestere, Lövei Balázs ezt 1692. kiadta. Nagyon is érezte tehát a kiadás szükségét és mesterének példáját akarta követni. A könyv címe: Augustana Confessio, az az a Hitnek azon Vallása, melly V. Károly császárnak az Augustzai Imperiumi Gyűlésben 1530. Eszt. D. 25 Juni a saxoniai Kantzellarius D. Bayer által Németül olvastatott és most e g y n é h á n y j e g y z é s e k k e l kibotsáttatott. Jenában 1740. Esztendőben. (12-ed rétű 96 lap. Kétségtelen, hogy titokban Győrött nyomtatták és nem Jenában.) Névtelenül jelent meg. Némelyek Sartorius Szabó János nemescsói lelkésznek tulajdonították a fordítást. De Báránynak a püspök fia világosan megmondja apja felett mondott búcsuztatójában:

A Dictumos könyvet és az Augustai
Confessiót néki minden köszönheti.⁶¹

Az Előljáró Beszédecskét ő is, mint volt mestere és pártfogója Lövei, a római polgárról vett hasonlattal kezdi. Azután így folytatja: «Tudomásom szerint az Aug. Conf. magyar nyelven két ízben botsáttatott ki, először Pápán 1628. eszt. ugyan idegen okból (Samarjai által uniói célból), másodsor pedig 1692. amint gondolom Ratisbonában b. e. Lövei Balázs uram, akkori Nagy Győri A. C. levő Pred. által. (Lethenyi 1633. évi fordításáról nem emlékeznek.) Minthogy pedig a két időbeli editionak Exemplári már annyira elfogytanak, hogy azokat még magul is alég kap-hatni, azért szükségesnek tetszett azt ujonnan közvilágos-ságra és haszonra kiereszteni olly reménség alatt, hogy abból az Evangelikus Keresztyének az ő, a Szent írásokra építettett vallásoknak summáját voltaképen megtanulván észreveszik, hogy az ő vallások nem új, amint káramolta-tik, hanem olly régi, amely régi a Szentírás.» A kiadásnak másik célját pedig így jelöli meg: «A tudomány pedig ezen Aug. Confessióban úgy adattatik előnkbe, hogy abból kiki

⁶⁰ Payr S. Egyháztört. Emlékek 358. l.

⁶¹ Bárány János püspök búcsuztató versei. Felpécz 1757. júl. 1. Payr S. i. m. 365. l.

azt is észreveheti, miként kelljen az igazságnak ismérete által a kegyességre vezetetni (Tit. 1, 3.) és a tiszta tudománynak formájához képest, tiszta és Krisztushoz illendő életet élni.» Ezt a gyakorlati célt a pietista lelkész természetesen nem mellőzhette. Hátul a 12., 46., 124. és 125. zsolnárt is mellékelte a fordításhoz. Olvasóit ezek által is hit-hűségre és kegyességre akarta buzdítani.

Sólyom Jenő ezt a kiadást összehasonlítván Lövei Balázs 1692. évi fordításával, a kettőt kevés kivétellel majdnem teljesen megegyezőnek találta. Ismerve a személyes viszonyt a két fordító és kiadó között, ezt könnyen megérthetjük. Bárány ifjúkorában Lövei tanítványa és alumna volt, természetes tehát, hogy az idősebb lelkész mint tekintély állott előtte s annak fordításán sokat változtatni nem akart. De azért, mint a címlapon is jelezte, «egynéhány jegyzést» fűzött hozzá. A II. rész (A megváltoztatott rossz szokások) 3-ik artikulusa előtt (A misséről) például ez a megjegyzése: «Tudjad Keresztény Olvasó, hogy itt a Missén az Augustana Confessio nem a Pápisták Misséjeket hanem az Úr Vatsorájának szép Czerémoniákkal való kiszolgáltatását érti, amennyiben a Missét emlegeti a mi részünkről. Amint ezt megtapasztalod, ha az egész Artikulust elolvasod.»

Polemikus célra Bárány az elnyomatás idejében nem gondolhatott. Az egyházon belül voltak ugyan vitái Szentgróthival és Ribinivel is, de kifelé nem lett volna tanácsos vitát kezdeni. Vitatkozni különben sem szeretett. Francke művéből fordított magyar neveléstana elé megkönnyebültten, mintegy reklámul és a cenzorok megnyugtására írja: «Itt a hit dolgáról nem disputáltak.» A hithűségben való megtartás, a Szentírással megegyező hitigazságainknak közlése és a gyakorlati kegyes életre való serkentés volt az Ágostai Hitvallás kiadásának célja és Mária Terézia korában, az elnyomatás idején Bárány György ezzel igen nagy szolgálatot tett egyházának.

Egyházunk egyéb jeles lelkészei is, Zabler Jakab Bártfán, Kerman Dániel Zsolnán és Miaván, Burius János Besztercebányán, Pilárik István Selmecebányán, Miletz Illés és Bél Mátyás Pozsonyban, Torkos András Győrött, Kastenholz András Sopronban, Vásonyi Márton Vadosfán, Sipkovics Tóth János Pápán és Téthen, Aáchs Mihály és S.

Szabó János Nemescsóban, Csereti Mihály Nemeskéren és Miskey Ádám Nemesdömölkön a XVIII. század elején mind buzgó hívei voltak az Ágostai Hitvallásnak. Nem különben a világi vezetők is a Felvidéken: Petróczi István, Jánoky Zsigmond, Szirmay Miklós, Okolicsányi Pál, Zmeskál Jób Árva megyében, Laszkári János és Kubinyi Mihály Hontban, Radvánszky János Radványban, Rösler András Pozsonyban, báró Hellenbach János Selmechányán és a dunántúliak közül: Telekesi Török István Egyeden, Ostffy Mihály Asszonyfán, Torkos Péter Győrött, Dobner Nándor Sopronban sat.

Különösen felélesztette a hitvallási hűséget a rózsahegyzi zsinat 1707. és a reformáció kétszázados jubileuma 1717-ben, amelyet nagy lelkesedéssel ültek meg különösen városi helyeken. Az 1709. és 1715. évi pozsonyi országgyűléseken is erélyesen kellett vallást tenni hitükről. A rózsahegyzi zsinat ugyanis elhatározta, hogy a temetési menetek előtt néhol az iskolás gyermekek által hordoztatni szokott fakeresztet, az egyformaság kedvéért hagyják el (15. kánon). Ebből Spázay Pál esztergomi kanonok az országgyűlésen azt a vádat kovácsolta ellenük, hogy megtagadták Krisztus keresztyét és régi hitvallásukat; tehát mint új eretnekséget nem kell őket megtúrni. Okolicsányi Pál alapos jártassággal fejtegette előttük szimbolikus könyveinket, melyekhez hívek maradtak; de a Szentírás azon kifejezése «Te vagy ama szikla, rajtad építem fel az én anyaszentegyházamat» nem Pétert, hanem Krisztust állítja az egyház alapjául. Dobner Ferdinánd, a tudós és buzgó soproni polgármester és konventelnök pedig, ki az egész országgyűlésről naplót vezetett, Spázaynak felelt meg: mi tisztelői és nem gyűlölői vagyunk Krisztus keresztyének ama vers szerint:

Effigiem Christi, quoties transibis, honora,
Non tamen effigiem, sed quem designat, adora.

Majd pedig a vita folyamán cédulára írta és köröztette Kristoforus szavait: «A legfőbb bölcsesség pedig abban áll, ismerni Jézust, a megfeszítettet.» De a papok közül csak Unverzagt premontrei követerte ezt helyeselni. Nagy igazságot mondott a pozsonyi Rösler András is, akitől a

miniszterek, midőn Bécsben járt követségben, azt kívánták, hogy béküljenek ki a klérussal. «A klérussal nem lehet kiegyeznünk — mondá Rösler— éppen úgy, amint a bárány nem egyezhetik ki az őt felfalni akaró farkassal. Ezért van szükségük a főpásztor védelmére.» Ez még az országgyűlés folyamán be is bizonyult, mert midőn a protestánsok régi szokás és jog szerint evang. rendeknek (Status Evang.) nevezték magokat, a klérus tagjai gorombán szóltak fel: csak négy országos rend van, az evang. követek tehát takarodjanak ki a tanácskozás terméből, mert itt az az ötödik rendnek nincs helye.⁶²

Mindebből azt látni, hogy az evangélikusoknak már csak vallásszabadságuk és egyházjogi helyzetük érdekében is ragaszkodniok kellett ősi hitvallásukhoz s ezt nyíltan és erőlyesen meg is tették. Hogy a felekezeti kérdések és hitviták ezekben az években mennyire ismeretesekek és napi-renden voltak, azt II. Rákóczi Ferencnek az evangélikusok úrvacsorai tanára célzó tréfás mondása is jellemzi. Mikor ugyanis bizalmas embere, az evangélikus b. Hellenbach János bányafelügyelő, egyszer már a maga fizetését is kérni merté, a fejedelem tréfásan válaszolta: «Kegyelmed ugyis lutheránus lévén, járandóságát «in, cum et sub» (benne, vele és alatta) feltalálja majd a bányákban.» Rákóczinak ez a mondása meg van örökítve az Archivum Rákócziánium 1706. szept. 11-iki feljegyzésében.⁶³ A buzgó r. kath. fejedelem különben a hithűséget a másvallásuakban is megbecsülte s midőn Pekry Lőrincz 1690. e világi boldogulása kedvéért r. katolikussá lett, Rákóczi megróvólag mondja róla: «hitét vásárra vitte.»⁶⁴ Hamarosan lett báró és vég-beli kapitány. Mert megmondta már Balassa Menyhért az «árultatásáról szóló komédiában»: «Mert nagy jó és hasznos kereskedés az hittel való kereskedés mindenkor, kihez az többi kereskedések mind semminek tetszenek.»⁶⁵

A Lutherhez és az Ágostai Hitvalláshoz ragaszkodó hithűségnek kiváló példáit látjuk a fentebbi Pekry Lőrinc

⁶² Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat tört. 97. 101. 109. 111. és 112. l.

⁶³ Márki Sándor, II. Rákóczi F. élete II. k. 411. l.

⁶⁴ Antalffy Endre, Petróczi K. Szidonia élete 71. 73. l.

⁶⁵ Szilády A. Régi M. Költők Tára VII. k. 270.

költői lelkű és buzgó vallásos hitvesében Petróczi Kata Szidoniában, valamint ennek bátyjában, Petróczi Istvánban, a rózsahegyzi zsinat elnökében. Petróczi Kata régi lutheránus dallamokra (Eltévedtem, mint juh sat.) írta szép egyházi énekeit és orthodox lutheránus theológusok áhítatos könyveit olvasta. Volt is vigasztalásra szüksége a sok szenvedése között. Férjének könnyelmű hitehagyása végtelenül lesújtotta. De Kollonich uralma idején más hasonló eset is a Felvidéken elég sok fordult elő. Hogy férjét és másokat is visszatérítsen és visszatartson, lefordította Mayer Frigyes János greifswaldi tanárnak, Spener jó barátjának Hamburgban 1690. megjelent könyvét ily címen: «A Pápista Vallásra Hajlott Lutheránusok Lelkek ismérétének kinnya» (H. n. 1690. 12. r. 156 lap). Antalffy Petróczi Kata nyelvének vitázó erejét, tudományos alaposságát és prózájának szép és tiszta magyarságát emeli ki. De már Bod Péter is nagy dicsérettel szólt róla. És a hú feleség el is érte célját, férje, Pekry Lőrinc halála előtt visszatért egyházunkba. E műhöz a költő és barátai két más nagy lutheránus theologusnak könyvecskét is hozzáfűzték. Az első: Catholicus Válasz az Esaviták Eretnek kérdésére: Hol volt Lutherus előtt az igaz Vallás avagy Anya Szent Egyház? Az Pápisták között szorongatásban lévő minden Evangelicus keresztyéneknek Anno 1627. kiadatott Meisner Boldizsár a Sz. Irás Doctora és Wittenbergi Professor által. Mostan penig az Ecclesia nyomoruságin keserves könyveket hullató egy nevezetlen személy Nemzetének hasznára s az veszedelemben tántorgó lelkek javára Magyar nyelvre Németből fordítván nyomtatásban kiadott A. C. 1690. (12-ed réttű 56 lap.) A másik mű pedig, mely szintén Petróczi Kata fordítása elé van fűzve, ez: «Roevid és Fundamentomos Tracta, Mellyből a kegyes olvasó a Római és Evangelica Ecclesiákról ítéletet tehet. Isten ígéből előadatott Nicolaus Hunnius D. és Lübecki Superintendens által A. 1690. Szintén a hely nélkül (12-ed réttű 147 lap). Mind két mű hiterősítő, rokon tárgyú és célú Petróczi Kata könyvével s nem csak összefűzve, hanem a lapok folytatólag vannak számozva is. Látszik, hogy Meissner és Hunnius műve is Petróczi Kata környezetéből került ki. Az ágostai hitv. evang. híveket akarták hithűségükben megerősíteni. És volt is kelete a három fűzetnek,

mert 1692-ben, most már a nyomtatási hely (Frankfurt, de lehet, hogy Lőcse) jelzésével újra megjelentek.⁶⁶

A buzgó evang. költő a maga és mások vigasztalására a nagy lutheránus Arnd János áhítatossági műveiből is adott ki még két könyvecskét. Ezek: A Kereszt nehéz terhe alatt elbágyatt sziveket élesztő jó illatu XII. Liliom. Mellyeket a keseredett szivek vigasztalására Arnd Jánosnak a Lüneburgumi Püspöknek az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki és XII Résszekben foglalván, azokhoz való imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában; és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háládatos örök emlékezetire és a kereszteselő szenteknek lelki hasznokra maga költségével kinyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidónia. Kolozsvárott Telegdi Pap Sámuel által 1705. (12-ed rétű 181 lap.) A mű elé Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi jeles professzor a költőt magasztaló igen szép verset írt.⁶⁷

A másik műve pedig, mely szintén a lutheránus Arnd Jánoshoz való ragaszkodását mutatja: Jó illattal füstölgő Igaz Sziv, Mellyel a Világ szeretetiben szunnyadozó Sziveknek felserkentésére Arnd Jánosnak a Lüneburgumi püspöknek az igaz Keresztyénségről kiadott Könyvéből válogatott ki és Tizenkét Résszekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton és a Keresztyéneknek lelki hasznokra maga költségével ki is nyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szydonia. (Lőcse 1708. 8-ad rétű 107 lap.)⁶⁸

Ágostai hitv. evang. egyházunknak nagy büszkesége ez a kiváló költő nagy lutheránus hithűségével. Ezt a hitvallásokhoz való ragaszkodást akarta élesztetni ifjabb Aáchs Mihály bártfai igazgató is, a nemescsói lelkész fia, «Magyar Theologia» című Bártfán 1709. kiadott dogmatikájával. Szirmay Miklós kiváló evang. patrónusnak s nejének Cseri Zsuzsannának ajánlotta. Ezek könyvtárában találta meg magyar kéziratban König Frigyes János greifswaldi,

⁶⁶ Szabó K. Régi M. Könyvtár I. k. 1397–1399. és 1422–1424. sz.

⁶⁷ Szabó K. Régi M. Könyvtár I. k. 1707. sz.

⁶⁸ Szabó K. i. m. I. k. 1747. sz.

majd rostocki tanárnak Theologia Positiva című 1664. megjelent művét s ezt Quenstedt András dogmatikája szerint kijavítva és kiegészítve Szirmay költségén adta ki. Ez a 39 cikkelyből álló, kérdésekben és feleletekben írott magyar dogmatika az Ágostai Hitvallás és a szigorú lutheri orthodoxia álláspontját képviseli.⁶⁹ Freylinghausen Anastasius hallei lelkésznek, Francke vejének dogmatikáját pedig Bél Mátyás még mint besztercebányai tanár adta ki. A címe: Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak XXXIV articulusaiban foglaltatott, kérdésekben és feleletekben. (Halle 1713.) Torkos András győri lelkésznek ajánlotta s az előszó szerint «az igaz hitbeli nemzetünkben való evangelika anyaszentegyház» számára fordította. Sok és súlyos okai voltak, amelyeket előszámlálni most nem tartja szükségesnek... «nyilván vagy on, hogy eféle irások nélkül mind e mai napiglan nemzetünk felette igen szűkölködik.»⁷⁰

Mind e magyar hittani művek is az Ágostai Hitvalláshoz és a többi szimbolumhoz való hűséget igyekeztek a tanítóokban és a hívekben megerősíteni. A rózsashegyi zsinat és az ezt követő országgyűlési tárgyalások után az evangélikus öntudat felkeltésére legnagyobb hatással volt a reformáció kétszázados jubileuma 1717-ben. Az orthodox Kerman Dániel püspök járt elől ennek megünneplésében. Hiterősítő körlevelet küld szét. Az egyházunkat védő hazai törvényeket, úgymond, lábbal tapodják, de azért Luther és az evangéliom szellemét nem ölhetik meg. Részletes utasítást ad a lelkészeknek. A templomokat illatozó virágokkal és galyakkal kell felékesíteni. De azért egykorú őszinte feljegyzés szerint «inter tacita suspiria et gemitus» csendes fohászkodás és sóhajtozás között folyt le az ünnepély.⁷¹ Ünnepeltek a bányavárosokban, Késmárkon, Eperjesen, Lőcsén, Trencsénben, Miaván, Pozsonyban, Győrött, Sopronban, sőt a kicsiny Nagyvázsöny véghelyen is, ahol ekkor Bárány György volt a lelkész. Miaván Kerman, Pozsonyban Bél Mátyás, Győrött Torkos András, Sopron-

⁶⁹ Szabó K. i. m. I. 1757. Payr S. Ifjabb Aács M. Okolicsányi gyóntató papja az ónodi gyűlésen 1707. Evangelikusok Lapja 1928. 50.

⁷⁰ Haán Lajos, Bél Mátyás. Bpest 1879. 24. I.

⁷¹ Payr S. A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. Prot. Szemle 1911. 496.

ban Kastenholz András lelkész és Deccard János igazgató rendezte az ünnepélyt. Az utóbbi helyen a fentebbi Dobner Nándor polgármester és konventelnök is kivette részét az ünnepélyből. Luthert és a reformációt magasztaló hosszabb verset írt, melyet Grünler kántor megzenésített és a «chorus musicus» énekelt:

Wie alt ist Luthers Lehr? Vielleicht zweihundert Jahr?
Nein, weil in Gottes Wort sie längst gegründet war
Auf der Propheten- und Apostel-Schrift vorher,
Bleibt sie mit Wahrheitsgrund die uralt christlich Lehr.

Dobnernek ez a verse és Kerman hosszú körlevele megjelent a németországi hatalmas emlékkönyvben is: Cyprian S. Hilaria Evang. vom andern luther. Jubelfest. (Gotha 1719.) Ivrétű igen vastag kötet sok és igen becses rézmetszetekkel. Dobner szép verse vitára is indította a jezsuitákat. Wahrmond Theophilus álnevű ev. theológus pedig az anyagi érdekből áttért, trencsényi születésű Bácsmegeyi István Pál nagyszombati orvost vont a felelősségre.⁷²

Kerman püspök pietistaellenes küzdelmében világi uraink kevésbé vettek részt. Jánoky Zsigmond hontmegeyi alispán, II. Rákóczi Ferenc kancellárja véleménye szerint csak «privata opinio, non doctrina és nem oly bő, titkos is az olyan pietismus és nem áradott el papjaink között». Szirmay Miklós felhívására Radvánszky János sem bocsátotta el az ocsovai Bél Mátyást Besztercebányáról, nem féltette a várost a pietizmustól. Dunántúli nemes urainknak, Telekesi Török Istvánnak, Ostffy Mihálynak, Vidos Miklósnak pedig a Halléban járt theologusok voltak legkedvesebb embereik.

A hitvallások s így az Aug. Confessio iránt való közönyösségnek csak egy feltűnő jelével találkozunk a XVIII. század elején. Torkos András 1709. Halleban megjelent «Engesztelő Áldozat» című imakönyvének a Nemzeti Muzzeumban őrzött példányában ugyanis a könyvtábla belső lapján régi, egykorú irással ezt a verset találjuk bejegyezve:

⁷² Oedenburgerisches Rothes Ay. Wien 1718. Soproni piros tyukmony. Kassa 1719. Francz Mátyás tályai esp. ford. és adta ki. Wahrmond Th. Judas der Verräther am Lutherischen Jubel-Jahre 1717. Hely és év nélkül. Többször idézi Szegedi Kis Istvánt.

Keresztény szüléktől Ember születtettem
 S a kereszténységben megh kereszteltettem.
 Christusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,
 De Luther Mártonyban én soha nem hittem.

Mindazáltal hidgyed, butsut én nem járok,
 Sem indulgentiát bizony nem vásárlók;
 Idvözült szenteknek Tisztességét adok,
 De én eő közülök edgyet sem imádok.

Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,
 Igy hasonlóképen nem is Calvinista;
 Hanem csak egyedül hiszek Christusomban,
 Ki érettem megh holt, üdvözülök abban.

Jól ítélem, midőn az ilyen hittani álláspontot, a konfessziók iránt való közönyösséget nálunk nem a pietizmus hatásának, hanem még a régi felekezeti harcok visszahatásának és a vallási syncretismus bizonyos nemének tekintetem. Azóta ugyanis dr. Révész Imre kimutatta, hogy ez a vers nem is magyar eredetű, hanem már a XVII. század elején el volt terjedve a déli német katonaság körében.⁷³ Jóval később lesz az, hogy a helytartó tanács 1763. szigorú rendeletet ad ki a libertinismus és a vallási indifferentismus ellen, a r. kath. papok pedig sokat dörögnek az «aufkláris-ták» ellen.

Az Ágostai Hitvallás új fordítását a magyar evangelikusok 1740-ben hálával és nagy örömmel vették Sz. Bárány György kezéből. Torkos András győri lelkész is, midőn Uj-szövetség-fordítását «a görög textus kutfejéből» 1736. kiadja, tudatosan és büszkén írja a címlapra neve mellé: «A meg nem másolt Augustana Confessio szerint való Győri Eklésiának mostani Prédikátora.» Ennek fia, M. Torkos József, a tudós soproni lelkész, midőn az arcképét rézmet-szetben 1760 körül kiadják, a díszes keret sok szép jelvénye közé legfelül a Biblia mellé oda véseti a másik könyvet is A. C. (Aug. Confessio) felirattal. Mikor hetven évi szünet után Dunántúl 1742. ismét püspököt választanak, Tóth Sipkovits Jánostól «a meg nem másult (invariata) Aug. Con-

⁷³ Freytag Gustav, Bilder aus der deutschen Vergangenheit. IV. k. Révész I. Hit és Élet 1923. 141. l.

fessióra» kívánják az esküt. Az ehhez való hűséget sürgetik az egyházlátogatások alkalmával. Balog Ádám püspök is (1758—1771.) vizitációkon megkérdezi a gyülekezetektől, vajjon papjaik «különösen az megigazulásról szorgalmasan predikállanak-e?» A lelkészek magok is szigoruan ellenőrizték egymást hithűség dolgában. Mikor Tóth Sipkovits Jánost, ki Halleban Francke társának, Breithaupt tanárnak házában volt szálláson, püspöknek választották, Perlaky József nemeskéri lelkész pietismussal, sőt syncretismussal is vádolta, de alaptalanul, a beiktatást nem tudták megakadályozni.⁷⁴

A hitvallási iratok által kevésbbé kötött liberális theologiának képviselőjeként e korból a nyitramegyei Ribini Jánost ismerjük, aki mint diák Nemeskéren tanulta meg a magyar népet és nyelvet szeretni. Még csak 25 éves volt, mikor Sopronba 1747. igazgatónak hívták. Dogmatikája és polemikája kéziratban 3 kötetben ma is megvan a liceumi könyvtárban. A szigorú hitvallási alapon álló két soproni lelkésszel, Oertel G. Jánossal és Torkos Józseffel, többszörös vitája is volt. Ribini 1748. a primánus diákoknak ezt adta fel vizsgai vitatételül: Méltányos reformátusoktól nem kell megvonni a testvériség jobbát. Oertel ebben heterodoxiát látott. 1750-ben most már Torkos lelkésszel is a felett tűztek össze: Vajjon a boldogok a Szentháromságot meglátják-e testi szemekkel? Leghevesebb pedig 1753. volt a vitájok a keresztség tárgyában. Ribini ezt a dogmatikai előadásában úgy értelmezte, hogy «a víznek látható jele alatt történt szent tisztulás, mely által az emberek Krisztus híveivé felvétetnek (in Christi disciplinam accipiuntur).» Ezért socinianizmussal vádolták Ribinit, mivel világos szavakkal nem említi Isten kegyelmét és a bűnök bocsánatát. Más vitakérdéseik is voltak (a héber vokáljegyek inspirációja és a pokol tűzének anyagi természete). A lelkészek a vitát a szószékre is felvitték s végre a boroszlói theol. fakultás elé terjesztették, mely nekik adott igazat. Ribini emiatt hagyta el 1758. Sopront, ahol pedig 1751. előkelő tanítványai voltak (Hellenbach, Radvánszky, Jeszenák, Prónay, Sréter, Karcsay, Mikovinyi, Toperczer, Koltai, Vidos sat.)

⁷⁴ Payr, Magyar pietisták 28. l. Payr, Fábri Gergely 30. l. Payr, Egyháztört. Emlékek 332. l.

Ribini Sz. Bárány Györggyel is vitatkozott levélben dogmatikai kérdések felett.⁷⁵

De másfelé nem tudunk ilyen vitakérdésekről. A lelkészek Dunántúl is szilárdan állottak az Ág. Hitvallás alapján. Nem is lett volna tanácsos, ettől eltérni, mert hiszen, mint fentebb láttuk, a klérus ebből is fegyvert kovácsolt volna vallásszabadságuk ellen. Mária Teréziától ismételtelen külön folyamodványokban is kérték, hogy törvényes nevükön ágostai hitvallású evangélikusoknak neveztesse nek. De a Helytartó Tanács is szerette őket a Biró Márton veszprémi püspök hirhedt Enchiridionjában használt «acatholici» és még inkább a «haeretici» megbélyegző elnevezésekkel sértegetni. Mária Terézia korában, midőn a protestánsok sem állami, sem megyei hivatalt nem viselhettek s midőn a túlbuzgó királynő kegyeivel és fenyegetéseivel maga járt elől a térítésekben, evang. lelkészeink különösen a hithűségre, az Ágostai Hitvallás mellett való állhatatos megmaradásra buzdították világi patrónusainkat. Szép példája ennek az a halotti beszéd, melyet Miskey Ádám nemesdömölki esperes-lelkész 1753. Ostffy Mihály az első dunántúli kerületi felügyelő felett mondott. Ebben ily szavakkal fordul a nagy halottnak három fiához: «Ostffy Lajos, Károly és Ferenc urak, jusson eszetekbe, hogy saszárny (a címerükben levő) alól repültetek ki; a ti hiteteknek meghunyoríthatatlan szemeivel nézzétek, mint igaz sasfiak, a tündöklő napot; az igaz hitben, tudományban és vallásban s annak állhatatosan való megtartásában és oltalmazásában szerelmes atyátok nyomdokit kövessétek.» S előbb már ily jellemzést adott az apáról: «Isten ígését gyakorta hallgatta, a Szentírást és a theologusok írásait szorgalmasan olvasta. A theológiában oly jártas volt, hogy nem volt vallásunknak egy ágazata sem, amelyet ő a Bibliával bizonyítani nem tudott volna. Hitét keresztény józan étellel és egyháza mellett való sok fáradozással mutatta meg.»⁷⁶ Hasonló módon szólottak a halotti szónokok Vadosfán 1723. Telekesi Török István és Sopronban 1730. Dobner

⁷⁵ Müllner Mátyás, A soproni evang. főtanoda tört. 76. I. Payr S. Negyedfélszázados főiskola Sopronban. 23. I. Schmidt K. J. A pozsonyi ev. ehkőzség tört. Die Lebensläufe der Pfarrer. 64. I. Ribini J. Compend. theologiae dogm. Sopronii 1754. Kézirat két kötet. Ribini J. Compend. polemicae theol. Sopronii 1757. Kézirat.

⁷⁶ Payr S. Fábri Gergely és a vadosfai zavargás. 86. I.

Nándor hamvai felett. De sajnos, a hűtlenség eseteivel is találkozunk. Koltán lakozott 1754. nemes Vidos János, az ősi evang. család tagja, ki a r. kath. Tallián Juliannát vette feleségül. Reverzálist adott s egyházi feljelentésre Mária Terézia a vármegye által kényszerítette Vidost, hogy fiait is r. katolikusoknak nevelje. A püspök parancsára először Horváth István kanonok vette át és neveltette a Vidos gyermekeket, azután pedig a püspök és a királynő a legnagyobb fiút a nagyszombati kir. konviktusban helyezte el. Így lettek Vasmegyében a sok derék, hű evang. Vidos mellett r. kath. Vidosok is. A múlt század végén Vidos Lajos r. kath. püspöki titkár volt Szombathelyen.⁷⁷

V. A felvilágosodás és a vallási megújulás kora. A racionalizmus és konfesszionálizmus az újabb időkben.

Az elnyomatás hetven éves babyloni fogságában (1711—1781.) a kevés artikuláris helyen felhangzó nyilvános igehirdetés, a házi istentiszteletek, az ezeken használt áhitatossági könyvek: Torkos András Ujszövetség-fordítása (Wittenberg 1736.), Bárány György, Bárány János és Sartorius Szabó János magyarázatos Ujszövetség-fordítása (Laubán 1754.), az Ó-graduál (Zengedező Mennyei Kar) sok kiadása, Aáchs Mihály «Arany Láncc», Torkos András «Engesztelő Áldozat», Hegyfalusi György «Százlevelű Rózsa» című imakönyvei (ez utóbbit használta Kis János és családja) és Bárány György Aug. Confessio-fordítása (Jena 1740.) tartották fenn magyar ajkú híveink között az evang. hithűséget, az egyházunkhoz és ennek alapíratához, az Ágostai Hitvalláshoz való ragaszkodást. A két Bárány és Sartorius Szabó, ez a három jeles pietista tudósunk, még Ujszövetség-fordításuk előszavában is 1754. kijelentik: «Nem igyekeztünk semmi újításra és a Simbolikus könyveknek igaz értelmek szerint szabtuk és akarjuk értetni a jegyzéseket.»

Lelkészeinknek és híveink közül még a művelteknek túlnyomó része is megmaradt az úgynevezett felvilágosodás korában is egyházunk tiszta tana és így első sorban az

⁷⁷ Balogh Gyula, Vasvármegye nemes családjai 158.

Ág. Hitvallás mellett. Az új szellemi iránynak, az angol deismusnak, a francia naturalizmusnak, a német racionalizmusnak inkább csak egyes művelt világiak és az iskolaigazgatók között jelentkeznek hívei. A Leibnitz—Wolf-féle filozófiát, mely nagyon is a természeti teológiát helyezi előtérbe a *revelata theologia* rovására, nemcsak Erdélyben követték sokan (Nádudvari, gróf Lázár János, Kovács József, Fogarasi Pap János), hanem nálunk is Lőcsén 1743—50. a rektor a Wolf-féle filozófiát védelmezi. Selmechányán Turcsányi Pál rektor (miként tanítványa, Ribini hálásan említi), német nyelven magánórákon Wolf tanítását. Pozsonyban is Leibnitz és Wolf szerint tanították a *theologia naturalist*. Liedemann Márton is (lőcsei tanár, 1815 óta kolozsvári lelkész) Wolf nyomán haladva írja meg «*Briefe über die Freiheit des menschlichen Willens*» dolgozatát.⁷⁸

Egy magyar Anonymusnak Mária Teréziához intézett bizalmas emlékirata 1750. már egyenesen deismussal vádolja a protestánsokat. «Sajnos, úgymond, a prot. papok és előljárók közt igen sok a deista és hasonló gondolkozású egyén, aminőkkel tele van Németország, Anglia és Hollandia... Az egész eperjesi iskola soha sem árthat annyit a katolikus vallásnak, mint egyetlen Studens, aki a fölötte veszedelmes mérget külföldről hozza be Magyarországra.»⁷⁹

Barkóczy Ferenc primás 1763. már a legnagyobb veszedelemtől félti az országot. «A protestáns ifjak hozzák be, úgymond, a gondosan őrzött és kies vizek mellékén legelő nyáj közé a naturalisztikus, deisztikus és materialisztikus métetlyt. A Helytartó Tanács 1767. szigorú rendeletet adott ki a «*damnatus libertinismus et indifferentismus ellen.*»⁸⁰ Sokan olvasták a vallást gúnyoló Voltairt. Báró Orczy Lőrinc ezredes, majd abauji főispán, a kálvinista Beleznay legjobb barátja, írja a türelmetlen Richvaldszky kanonoknak:

⁷⁸ Fináczy E. A magyarorsz. közokt. tört. M. Terézia kor. II. 255. 259. Ribini *Memorabilia* II. 393. Szelényi Ö. Egy érdemes régi magy. pedagógoteologus. *Theol. Szaklap* 1917. 36. Fizély Ö. A magyar racionalizmus. *Theol. Szaklap* 1918. 100. I.

⁷⁹ A *Hungarica Pálffyana* között. Fináczy E. i. m. I. 45. I.

⁸⁰ Marczali H. II. József kora I. 312. II. 121.

Excommunicálván minden eretneket,
 Ezekről nem veszel ki talán engemet,
 Hogy játszi Voltairból mondok néha verset
 És Pope vagy Racine ragadja elmémet,
 Megbocsáss, ha néha veled nem egyezek,
 S fúrt eszű frantziák tévelygésin megyek.

Egy régi szabású magyar 1788. a Bécsi Magyar Muzsában panaszkodik, hogy «ma már mindenki csak Voltéren kap.» Gúnyosan mondja a modern gyermeknevelésről:

Mert a Katékézist ma már elhagyhatni,
 Nem szükség elméjét avval kinoztatni,
 A helyett Voltérből jobb lesz olvastatni,
 És Frantzából Németül velle fordittatni.⁸¹

Francia műveket olvasott aszódi kastélyában a tudós Podmaniczky János báró is (1718—88), akit a besnyői kolostorban tartózkodó Fessler Ignác kapucinus szerzetes, a későbbi jeles történetíró és evang. szuperintendens 1775. sokszor meglátogatott és könyvtárát használta. Maga Fessler mondja el, hogy Podmaniczky báró őt a cellájában is meglátogatta és Fleury egyháztörténetét hozta magával, melyből az egyház romlottságát és a szerzetesség hiábavalóságát tanulta megismerni. Tőle kapta Muratori könyvét is, mely szintén a szerzetesség ellen irányult.⁸² Podmaniczky János fia, József, a győri theologussal, Ráth Mátyással egy időben járt Göttingenben 1774. s innen hozták haza magukkal a racionalizmus tanait. Ráth szerkeszti Pozsonyban 1780. az első magyar hirlapot, a Magyar Hirmondót. A vallásban sok külsőséget lát és maradiságot. A göttingeni Schlözer lapjába írja 1782., hogy itthon éppen a legbuzgóbb evang. tanítók dörögnek leghatalmasabban a szellemtelen orthodoxia ellen, mely lehetővé teszi, hogy a nép külsőleg jámbor és istenfélő legyen, belsőleg pedig hitetlen. Egyéb okokon kívül Ráth eltérő hittani irányának is része lehetett abban, hogy 1786. nem őt, a tudós győri lelkészt választották meg püspöknek. Erre írja aztán haragjában 1787. a

⁸¹ Eckhardt S. A francia forrad. eszméi Magyarországon. 64.

⁸² Fessler's Rückblicke auf seine Pilgerschaft Leipzig 1851. 26. Doby A. A Podmaniczky család Bpest 1892. 25. I. Abafi L. Fessler J. A. Századok 1878. 622. Marczali i. m. I. 310.

három nyelvű szótárt hirdető felhívásában, hogy Sebaldus Nothanker (Nicolai szatírikus, az orthodoxia és pietizmus ellen írt regényének hőse) széles egész kalandozásában sehol sem talált olyan eredeti ostoba főket, mint amilyenek ezek (a dunántúli lelkészek) a szuperintendenstől (Hrabovszky Sámuel) fogva az utolsóig. A racionalizmus és konfesszionálizmus ellentéte játszott bele ebbe a csunya vitába. Még a diákok is Sopronban két pártra oszoltak. Kis János Ráth mellett foglalt állást.⁸³

Szabadabb szellemben írt és tanított Szeniczai Bárány Pál varsádi lelkész is, Bárány János püspök fia és Nagy István püspök veje, ki Pozsonyban, Lipcsében és Halleban végezte iskoláit († 1806). Bárány Pál 1787-ben «Világoskodó Lámpás, a Szentírásnak a betű szerint fordítás által némely meghomályosított helyeire való» című könyvet adott ki (hely és nyomda nélkül 1787. 8. r. 115 lap). Ennek szabadabb írásmagyarázata annyira megbotránkoztatta a szigorú lutheránus Matkovich Pál dunántúli felügyelőt, hogy Hrabovszky Sámuel püspök által el akarta a könyvet koboztatni. Bachich István nemeskéri esperes is keményen ítélte róla, de Hrabovszky György várpalotai lelkész védelmébe vette.⁸⁴ A racionalizmus mind jobban terjed az ev. lelkészek között is. A szepességi Werner János Jakab, ki Halleban, Lipcsében tanult és Zollikofer befolyása alá került, Pozsonyban mint tanár és lelkész (1783—1790.) egészen új szellemben tanított és prédikált. Ő vette használatba a káté helyett a Diterich-féle tankönyvet: «Unterweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu.» És része volt 1788. a racionalista énekeskönyv szerkesztésében is. A pozsonyiak egy része a kerülethez és Torkos Mihály püspökhöz folyamodott, hogy Diterich berlini könyvével socinianismust tanítanak az iskolában és kiküszöbölték a szimbolikus könyveket. De Wernerék azt felelték: miért ne használhatnák Diterich könyvét Pozsonyban, mikor Lőcsén, Sopronban, sőt a püspök székhelyén, Modorban is azt tanítják.⁸⁵

⁸³ Kis János Emlékezései, Bpest 1890. 92. l. Payr S. Ráth M. jubil. Evangok Lapja 1930. 36. l.

⁸⁴ Hrabovszky Gy. Papi Tükör. Veszprém 1806. 18. l. Hrabovszky Gy. Presbyterologia I. k. 30. l. Kézirat.

⁸⁵ A pozsonyi ev. ehközség tört. II. 160. l. Schmidt K. J. Lebensläufe der Pfarrer 90. l. Fizély Ö. i. h. 130. l.

Sopronban is Torkos József halála után Rakvitz Károly és Bogsch Jakab lelkészek annyira hódolnak az új theol. irányynak, hogy ezt Nagy György lelkész-tanár és az értelmesebb hívek is észreveszik és felpanaszolják. Hrabovszky Sámuel püspök volt az első, aki Matkovich felügyelő sürgetésére Sopronban 1787. és 1789. egyházlátogatást tartott. Ez alkalommal panaszkolta Hochholzer Dániel és Neuhold Károly városi tanácsos a püspöknek: «Amilyen buzgók voltak Torkos, Deccard és Asbóth lelkészeink a Biblia bizonyító helyeinek idézésében és épületes magyarázásában, olyan hanyagok a mostaniak. A filozófiai morálon kívül most semmi mást sem hallani a prédikációban. Órákig moralizálnak és teljesen eltérnek a Bibliától. A híveit dogmatikai okokkal is megvigasztaló Oertel, az alaposan és meggyőzően beszélő Torkos, a kiváló szónok, Deccard s az igen épületesen vigasztaló, az Isten igéjével egészen a könnyekig megható Asbóth a legfontosabb hitcikkeket az evangéliumból oly nagy hatással adták elő, hogy otthon örömmel mondtuk el: a tisztelendő urak ismét igen épületes beszédet mondtak, az Isten áldja meg érte őket. De mai nap legfeljebb azt halljuk, hogy a tisztelendő úr szépen beszélt, de nem azt, hogy alaposan, épületesen és meggyőzően beszélt.»⁸⁶

A racionalista lelkészek és tanárok szimbolikus könyveinket vagy egyenesen megtámadták, vagy legalább is mellőzték. Legtöbb kiméletet mégis az Ágostai Hitvallás iránt tanusítottak. Az új szellemi irányzatnak az 1791. évi pesti zsinaton már sok híve volt a fiatalabb lelkészek és a világiak között. Ilyen szabadelvű theologus volt Ráth Mátyás, a zsinat jegyzője s ezek pártja felé hajolt b. Prónay László elnök is. A dogmatikai kérdéseket ugyan már előre kizárták a zsinat tárgyköréből, de a hivatalos eskük szövegének tárgyalásakor a 12., 15. és 16. ülésen a szimbolikus könyvek kérdése mégis szóba került és nagy vihart támasztott. Ennek lecsillapítása végett még a kir. biztos, gróf Brunsvick József is felszólalt. A zsinaton rövid időre megjelent az evang. vallású Jósiás szász-kóburgi herceg is, akit az 1790—1. évi országgyűlés honfiúsított. A hitviták

⁸⁶ Payr S. Nagy György és a harkai iskola II. József korában. 10. és 26. l.

hírére ez levelet írt b. Prónay Lászlónak, békességre intve a zsinatot, hogy a király kegyét el ne veszítsék; s a maga részéről a bécsi példára hivatkozva azt ajánlotta, hogy az egyházi tisztviselők csak az Ágostai Hitvallásra tegyenek esküt. A szimbolisták és antiszimbolisták pártja állott egymással szemben. Az összes szimbolikus könyvekre kivánták az esküt: b. Radvánszky Ferenc tiszai és Matkovich Pál dunántúli felügyelő, dr. Glosius Sámuel bányaker. követ, Torkos Mihály dunáninnyi, Hrabovszky Sámuel dunántúli püspök, Mossóczi Institorisz Mihály pozsonyi, Perlaky Dávid komáromi és Okolicsányi István nógrádi lelkész. Az antiszimbolisták: b. Prónay László és Gábor, Ráth Mátyás, Justh György turóci alispán, ki javaslatukat beadta, b. Podmaniczky József, b. Radvánszky János, Chászár András gömői követ, Töpler Sámuel alhói, Hrabovszky György várpalotai, Sztehló András petrováci lelkész, főként a Formula Concordiae ellen foglaltak állást. A jeles Tessedik Sámuel szarvasi lelkész a 8-ik ülésen kijelentette: ha neki a Formula Concordiae szerint kell tanítani, hajlandó itt a zsinat színe előtt egyházáról lemondani. Ezért azután kinevették. Az utóbbiak csak a Szentírásra és az Ágostai Hitvallásra akarták az esküt kötelezővé tenni. Az Augustána ezek előtt is nagy tiszteletben állott. Nem feledték, hogy egyházunk a törvényes nevét is ettől vette. Az 1791. évi XXVI. törvénycikk, miként az 1647. évi, következetesen «Evangelici Aug. et Helv. Confessionis», vagy «Evangelici utriusque Confessionis» néven nevezi a protestánsokat. Ezt a törvényes és hivatalos nevet használja kánonaiban az 1791. évi pesti és budai zsinat is.⁸⁷

A racionalizmus térfoglalására mutat a zsinaton, hogy a gömői születésű Molnár János pesti első lelkész, aki a theológiát Sopronban és Jénában hallgatta s előbb a Radvánszkyak lelkésze volt Radványban, a 14-ik ülésen Luther kátéja helyett a lőcseiek példájára hivatkozva a célnak igen megfelelő «Glückseligkeitslehre» c. tankönyvet ajánlotta, de Okolicsányi nógrádi lelkész ellenemondott. Ezt a hirhedt Diterich-féle berlini könyvet Mesterházi Nagy János soproni tanár magyarra is lefordította «Boldogságra

⁸⁷ Szeberényi Andor, Az 1791. pesti ev. zsinat tört. 112. 147. 200. 209. l.

vezető oktatás» címen és Sopronban több kiadásban is megjelent. Mesterházi a könyv jövedelmét az ifjúságnak adta.⁸⁸ Az ilyen könyvek keverték a soproni iskolát rossz hírbe. A Kőszegen 1793. ápr. 28. tartott dunántúli közgyűlés Matkovich Pál felügyelő sugalmazására ezt a határozatot hozta: «Az ifjabb theologusok a külföldről veszedelmes tanokat hoznak be, vagy pedig az újabb időkben nagyobb számmal megjelenő könyvek útján terjednek ilyenek a felvilágosodás és magasabb műveltség neve, vagy pedig azon ürügy alatt, mintha a vallás dogmái az idők körülményeitől függenének. S mivel eléggé világosan tudva van, hogy a kerület felsőbb iskoláiban a tanítás s némely lelkészeknek tana s a kultuszra vonatkozó cselekedetei (acta et facta) kifogás alá esnek: azért a soproni gimnáziumnak és némely nagyobb iskoláknak rektorai felelősség terhe alatt megintetnek, hogy az ifjúságot a dogmatikában semmiféle újításokra ne tanítsák és a szimbolikus könyvektől eltérni ne merészeljenek, mert miként a testi szemek is csak bizonyos mérsékelt világosságot tudnak elviselni, úgy az ész szemének is van bizonyos látóhatára, amelyen túlhatolva kétes és homályos lesz maga az igazság is.⁸⁹

Matkovich Pál, az orthodoxiát sürgető szigorú felügyelő 1795. aug. 27. Stanislaides Dániel rektor és soproni társai ellen vizsgálóbizottságot is hívott össze, mely Schulz (talán a racionalista Zopf-Schulz) könyvéből (Die Religion nach den Grundsätzen des Christenthums und der Vernunft) az eretnekségek hosszú sorát szedte elő és eltiltotta ennek használatát. Helyette Seiler György kisebb Theol. Compendiumát kellett tanítaniok. Stanislaides e miatt el is hagyta Sopront és Pozsonyba ment át. Matkovich Pál «a nagy orthodoxus» a külföldről visszatért kandidátusokat szigorúan meg szokta examinálni. Így tett 1793. Kis Jánossal is, ki Győrszemerén tisztelkedett előtte. «A kemény vizsgálat nem hiányza — írja Emlékezéseiben — én sem maradék adós a bátor feleletekkel s mennél inkább vádoltatának az újabb theologusok vizketegséggel, annál inkább védelmezém őket.» Kis János is Göttingában és Jénában a racionalizmus hatása alá került, amint ez énekeskönyvéből (Győr

⁸⁸ Szeberényi A. i. m. 183. l. Mesterházi Nagy János könyvének 1798. évi soproni kiadása megvan a liceumi könyvtárban Ld 893. sz.

⁸⁹ Müllner M. A soproni ev. főtanoda tört. 88. l.

1811) és egyéb műveiből meglátszik, de egyházi tanaink iránt is a pietást még a családi házból magával hozta. Hasonló gondolkodású barátai közül mint kiváló filozófus elmét, az ajkai születésű Szücs István téti lelkészt, az énekírót emeli ki.⁹⁰

A racionalizmus terjeszkedésével szemben a reformáció és az Ágostai Hitvallás háromszázados jubileuma volt kedvező alkalom arra, hogy Luther és Melanchthon és a régi hitvallási iratok iránt is az érdeklődés felébredjen. A reformáció jubileumát 1817. nagy lelkesedéssel és szinte szokatlan fénnnyel ülték meg evang. gyülekezeteink mindenfelé. Az osztrák protestánsok példáját követve, nálunk Ócsai Balogh Péter egyetemes felügyelő már márciusban nyomatott ki egy jubileumi javaslatot, melyet a tiszai kerület Berzeviczy Gergely elnöklete alatt Kakaslomnicon tárgyalt, Dunántúl pedig Kis János püspök júl. 13. bocsátá ki e tárgyban körlevelét. A többi püspök is, Lovich Ádám Besztercebányáról, Kovács Martini Mihály Modorból és Szontag Sámuel Eperjesről küldték szét felhívásaikat. Az egyetemes gyűlés Lovich Ádámmal készítettetett utasítást, melyben a más vallásuak iránti kimélet és a felesleges pompa kerülése mellett az is benne van, hogy olvassák fel minden gyülekezetben az Ágostai Hitvallást. Kis János igen szép alkalmi textusnak ajánlotta Zsid. 10, 23—27 verseit «reménységünk tántorgás nélkül való vallásának megtartásáról és a mi gyülekezetünk el nem hagyásáról.»

Pesten a fentebbi Molnár János ev. lelkész, ki a zsinaton a Luther-káté helyett a Glückseligkeitslehret ajánlotta, most a jubileumra kiadta az Ág. Hitv. rövid summáját ily címen: «Augsburgische Confession ... im gedrängtesten Auszuge, bearbeitet zum dritten Secular-Feyer im Jahre 1817. von J. M. Pesth.» Molnár jubil. beszédén jelen volt a pesti ev. templomban az elhalt Hermina nádorasszony anyja, Amália Karolina anhalt-schaumburgi hercegasszony Emma és Ida nevű leányaival, Brun Frigyes udvari lelkészével és udvarhölgyeivel. Az oltárra 12 Újtestamentumot és 12 Luther-kátét raktak fel, melyeket szegény gyermekek közt osztottak szét. Tehát Molnár is engedett húsz év múlva az elveiből. Trencsénben a szimbolikus könyveket is feltették

⁹⁰ Müllner M. i. m. 91. l. Kis János Emlékezései 158. és 393. l.

az oltárra. Tíz koszorusleány égő gyertyákat tartva az oltár előtt alkalmi énekeket zengett, Zubek esperes és Zsarnoviczky káplán pedig kantátét énekelt orgonakisérettel. Eperjesen a szószékkal szemben Luther és Melanchthon arcképeit függesztették ki. Rozsnyón Agónás Sámuel a premontrai papok s a püspöki tisztviselők jelenlétében mondta a jubileumi beszédet. Sopronban Kis János prédikált s az oltárra a szent edények mellé a Biblia, a szimbolikus könyvek, az Agenda és a matrikulák is ki voltak rakva. Artner Terézia költőnő hatalmas ének- és zenekar kísérettel Mozart zenéjére alkalmi kantátét énekelt. És mindenütt, amint rendelve volt, felolvasták az Ág. Hitvallást.⁹¹

A jubileumi ünnepélyek tagadhatlan jó hatással voltak az evang. hithűség erősítésére, a szimbolikus könyvek, különösen az Augusztána iránt való érdeklődés felkeltésére s általában a század elején az összes ker. egyházakban mutatkozó, a racionalizmust felváltó romanticizmus által is elősegített vallási megújulásra (Erweckung). Hogy e részben milyen fordulat történt jobbfelé, azt világosan mutatja a még nem régiben racionalizmusával dicsekvő Kis Jánosnak példája, ki 1812. püspökké választván, 1819. dec. 31. kelt ünnepélyes körlevelében így inti a lelkészeket: «Különösen a jelen környülállások között egyik legfőbb dolog a tudomány tisztasága is. Tudva vagyon, hogy némely németországi theologusaink tanításbéli kicsapongásaiknak hire egész a királyi szélig elhatott s hogy e miatt reánk is némi gyanú terjedett. Annál szentebb kötelességünk a tanításban nem csak mindent távoztatnunk, ami ezen gyanut táplálhatná, hanem mindent el is követnünk, ami azt kiirthatja, törvényes és szent vallásunk tisztaságával megegyező gondolkozásunkat minden kétségen kívül helyeztetni. Ha tehát eddig is őrizkedtünk, ezután megkettőzött vigyázással őrizkedjünk az éretlen újításoknak minden viszketegségétől s hitünk ágazatait a Szentírásnak és symbolicus könyveknek vezérlése szerint hirdessük, a sz. sacramentumokat a bevett agenda szerint szolgáltassuk ki s általában még a külső isteni tiszteletnek rendében is semmi kényünk szerint való változtatásokat az

⁹¹ Glatz J. A ref. harmadik százados örömnepének előadása Bécs 1818. 85. 192. Payr S. A ref. évszázados ünnepei hazánkban. Prot. Szemle 1911. 568. l.

egyházi felsőség hire s engedelmé nélkül magunknak meg ne engedjünk.» Bizonyára Matkovich felügyelőnek is kedve szerint cselekedett a püspök, akinek körlevele céloz arra, hogy I. Ferenc 1818. a jeni és göttingai, utóbb pedig az összes német egyetemek látogatását megtiltotta «ob politicum quendam et simul religionis fanaticum, qui se inter professores quoque evoluit.» Ekkor történt, hogy Sand Károly jeni theologus és burs Kotzebuet mint orosz spiont leszúrta s de Wette tanárnak az anyához írt vigasztaló levele miatt távoznia kellett Berlinből. Kis János Berzeviczy Gergellyel 1819. kihallgatáson is volt Bécsben I. Ferenc előtt s nem éppen kedvező hírekkel tértek vissza.⁹²

A nagyobb jubileum után az Ágostai Hitvallás háromszázados évfordulóját 1830. már csak csendesebben és szerényebben ülték meg iskoláink és gyülekezeteink. De ez az ünnep azután teljesen a mi Hitvallásunknak szólt. A szintén Jénában járt tudós selmebányai lelkész, Szeberényi János, az Augusztána háromszázados jubileumára pompás új iskolaépületet emelt egyházának és külön munkát is írt ily címen: «Az ágostai hitvallás tanítása evang. keresztyének számára, mint készület az ágostai hitvallás háromszázados évfordulójának méltó megünneplésére 1830. jun. 25-én.» Dankovszky censor azonban nem engedte meg Pozsonyban a kinyomatását, mert elfogult pártoskodást talált benne: «Luthert felettébb dicséri, a r. kath. klérust ellenben mint Luther ellen igazságtalanul cselekvőt és a r. kath. egyházat, mint babonákkal telve levőt tünteti fel.» A selmeci líceum felavatásáról szóló latin jubileumi iratot azonban mégis adott ki «In solennis Aug. Confessionis inauguratio novarum aedium scholasticarum.» Szeberényi is fiatal korában Kant és Paulus hatása alatt nagy racionalista volt. Az 1817. évi jubileumra még «Contra Lutherolatium» című értekezést is írt Luther tisztelőinek túlzásai ellen. Ő Luther kátéja helyett is célszerűbbet és érthetőbbet akart. Beküldte ezt is Pozsonyba a cenzornak, de ezt sem engedélyezték. És 1830. maga írta erre a munkájára: «Később láttam be, mily jól történt, hogy nyomatása meg nem engedtetett.» De neki más okai voltak, mint a censor-

⁹² Kis János Emlékezései 638. Bauhofer Gy. Kirchengesch. 556. l. Zsilinszky M. Képes magy. ehtört. 623. l.

nak. Szeberényi is, mint Kis János, nagy változáson ment át. Az egyetemes gyűlés elé is már 1829. Szeberényi adott be indítványt, hogy az Ág. Hitvallásnak keletkezését és a birodalmi gyűlésen való felolvasását országszerte megünnepeljék.⁹³

A tiszai kerület jún. 25. és 26. Dobsinán ünnepelte az Augusztána háromszázados jubileumát. Maga a püspök Jozeffy Pál, volt szarvasi és aszódi, most tiszolci lelkész, mondott tartalmas, igen szép beszédet. Megünnepelte a jubileumot Eperjes is. A jeni egyetem az eperjesi collegium ekkori tudós rektorát, Mayer Andrást, valamint Jozeffy Pál püspököt «inter Sacra Saecularia Confessionis Augustanae Tertium Celebrata» honoris causa a theologia tiszteletbeli doktoraivá avatta. Jozeffynek dr. Baumgarten-Crusius jeni tanár szép levél kíséretében küldte meg a diplomát, melyet Hörk József egész szövegében közöl «Az evang. Tisza-kerület püspökei» c. művében. A jeni egyetem Kis Jánost már 1817. avatta díszdoktorrá s Gödör György vadosfai lelkészt honoris causa licenciátussá, a göttingai egyetem pedig Szontag Sámuel eperjesi lelkészt tisztelte meg 1817. a doktorátussal. Más városi helyeken is (Pozsony, Sopron, Győr sat.) megünnepelték az Augusztána három százados évfordulóját.⁹⁴

Időszerű lett volna és bizonyára szükségét is érezték, hogy e szép jubileumra az Ágostai Hitvallást magyar fordításban újra kiadják. Hiszen kilencven év óta nem jelent meg ilyen. Talán csak anyagi okok állottak a szép terv útjában. De mulasztás volt, melyet jóvá kellett tenni. A német ajkú lelkészek közül a szepességi Theiss Márton Lajos ragadta meg buzgón az alkalmat Göltnichányán. Először egy predikációval hívta fel a figyelmet: «Eine apostolische Ermunterung zur bevorstehenden 300 jährigen Jubelfeier der Übergabe der Augsburgischen Confession in einer Predigt. (Kaschau 1830. 12. r. 24. l.) Hasonló tartalmú ez évben egy másik beszéde is: «Wachet! Stehet im Glauben! Seid männlich und seid stark!» I. Cor. 16, 13.

⁹³ Szeberényi G. Nagy papok életrajza. 107. 109. Haan L. Ev. egyet. gyűlések. 52. l.

⁹⁴ Hörk J. Az evang. Tisza-kerület püspökei. Kassa 1888. 74. l. Mayer Endre, Vandrák András Bpest 1911. 7. l. Bruckner Gy. Az Ág. Hitv. Emlékkönyve. Miskolc 1930. XV. lap.

Predigt (Kaschau 1830. 8-ad réttű). Azután pedig emlékkönyvül német fordításban magyarázatokkal és történeti bevezetéssel a Hitvallást is kiadta: «Die Augsburgische Confession oder das evang. Glaubensbekenntnis mit beigefügten Erklärungen und einer historischen Einleitung. Ein Gedenkbüchlein für jeden evang. Christen besonders für die evang. Jugend zum Gebrauch beim Schul- und Confirmanden-Unterricht bearbeitet.» (Kaschau 1830. Georg Wigand 12. r. 72. lap.) Ez a könyv Jozeffy Pál püspök tetszését is igen megnyerte és hasonló könyvecske hiányát érezték a magyarok is.⁹⁵ A dunántúli ev. egyházkerület a jubileum hatása alatt egy másik, egyházi szempontból szintén igen fontos és szükséges könyvet adott ki: «Agenda, az az egyházi hivatalbeli foglalatosságok módja. Készítette és kiadta az aug. hitv. evangelikusok dunántúli superintendentiája.» (Pest 1831. Trattner J. M. és Károlyi J. 4-ed réttű.) Kis János püspök régi racionalizmusával szakítva ezt már egészen az Ág. Hitvallás szellemében készítette. A jubileumra készülve írta meg Wimmer Ágoston felsőlövői lelkész is szigorú orthodox szellemben, az előszóban is a szimbolikus könyvekhez való ragaszkodást hangsúlyozva a maga német agendáját: «Liturgie für die evang. Kirche, entworfen von G. A. Wimmer, evang. Prediger in Oberschützen. (Leipzig 1829. 4-ed réttű 264 l.)

A mulasztás utólagos pótlására a buzgó rozsnyói gyülekezet és ennek tudós lelkésze, az előbb Losoncon és Besztercebányán munkálkodó Agonás Sámuel vállalkozott és pedig hét év múlva egy másik jubileumi alkalommal, a rozsnyói szép templom félszázados ünnepélyén. Agonás előbeszéde szerint Rosnyóbányán, melynek már 1525. Filadelfy Antal volt az első lelkésze, 1836. Advent első vasárnapján templomszentelési jubileumot ültek, melyen jelen volt Jozeffy Pál püspök és Spissák György esperes is. A díszgyűlésen itt több gyülekezeti tag azt indítványozta, hogy a rozsnyói ünnepély emlékére adják ki az Ágostai Hitvallást magyar nyelven. Bizonyára a buzgó lelkészt kell keresnünk az indítvány mögött. S ugyanitt Halbschuch János buzgó polgár és hitvese Novák Borbála a könyv

⁹⁵ Petrik G. Magyarország Bibliographiája 1712—1860. III. k. 630. l.

kinyomatására felajánlott 100 forintot. A Hitvallás lefordítására felkérték Agonás lelkészt, a jelenvolt Jozeffy püspök pedig azt ajánlotta, hogy a fordító a Hitvalláshoz jegyzeteket és magyarázatokat is fűzzön oly módon, mint ezt «1830-ban T. T. Thaisz Márton Lajos úr cselekedte a német kiadásban». Agonás 1837. már elkészült a munkával. Heckenast Mihály kassai német lelkész, mint egyházkerületi könyvvizsgáló (censor librorum evang.) az Imprimaturt is megadta hozzá s ennek előrebocsátásával a könyv még 1837. megjelent, de a címlapra, mint ma is szokásos, már a következő évet 1838-at nyomatták. A címe ez: Augusztána Confessió, az az a keresztény Evangyélika Hitnek azon Vallás-tétele, mely V. Károly császárnak 1530. Eszt... bédadott, Magyar nyelvre fordítva és magyarázó Jegyzésekkel bővítve kiadódott Agonás Sámuel, a Rosnyó-Bányai Evangyélika Ekklesiának Predikátora által. (Kassán Ellinger István cs. kir. priv. Könyvnyomtató betűivel. 1838.)

Művének jelentőségét maga Agonás is érezte. Az előszóban mondja: «Tudomásom szerint számtalan sok magyar ajkú evangyelikus Hivek, nem csak helybeli Ekklesiánk kebelében, hanem Hazánkban másutt is, ifjak voltak, megöregedtek, meg is haltak a nélkül, hogy keresztény evangyelika hitőknek summáját, amelyről nevéket viselték és amely még I. Ferdinánd Cs. Királynak dicső uralkodása idejében törvényesen bévevődött, vagy irásban, vagy nyomtatásban, csak látták, nem hogy olvasták volna.» És csillag alatt megjegyzi: «Az utolsó kiadása kijött Jenában 1740. eszt.» A fordítónak, Sz. Bárány Györgynek nevét már ő sem ismeri. Agonás a fordításához igen jó «Historiai Bévezetést» írt ily alcimokkal: I. Miképen nevedelt és formálódott Luther Márton Reformátornak? II. Luther által a Reformáció elkezdődik és az Ágostai Hitvallás-tétel által tökéletességre hozódik. Magyarázatot csak a fontosabb artikulusokhoz csatol. A X. cikkely után mondja: «Óhajtható méltó dolog volna, hogy az Úr végvacsorájáról szóló tudományban mind a két Evangyélika felekezet minálunk is egyesülne, legalább egymás ellen vetélkedéssel soha ki ne kelne, mert ennek Sakramentomi titkát megfejtteni és minden kétséget kirekesztő világosságra hozni, ember véges elméjének nem lehet, a szerént amint Szentegyházunk ama

«Készítsd magad kedves lélek» kezdetű énekének 6. versében világosan tanítja:

Okosságnak ki kell térni,
 Ily csudát nem tud felérni:
 Hogy bár sok ezért táplál is,
 E kenyér el nem fogy mégis;
 S hogy a szőlőnek levével
 Vesszük a Krisztust vérével.
 Oh e titok mely nagy csuda:
 Azt csak Isten lelke tudja.

E versből kitetszik, hogy Rozsnyón még 1837. is az Ó-graduálból (Új Zengedező Mennyei Kar) énekeltek, sem az 1805. évi dunántúli, sem az 1811. évi győri énekeskönyvet nem használták. Megemlíti Agonás, hogy az egyesülés 1817. «a Burkus Király birtokaiban véghez ment, sőt már Hazánkban is Temesváron több esztendőktől fogva ilyen egyesült Evangyélika Eklésia kívánatosan virágzik». Erősen ragaszkodva az Augusztánához, nem fél az uniótól sem. A XIII. artikulus után bő magyarázatot ad a Sakramentomokról és a r. kath. egyház hét szentségéről. A XXI. cikkely után a szentek tiszteletéről szólva ismét éneket idéz a Graduálból, a «Senkinek az Isten, Mint szintén régenten» kezdetű ének 2. versét:

Ne imádj hát Szentet,
 Se faragott képet,
 Kikben nincs idvesség;
 Mert erősen tiltja,
 Mint Mózsés is írja,
 Ezt a mennyei Felség;
 Bálvány imádástól,
 S hamis tudománytól
 Fuss, mert ez eretnakség.

Ez a versszak az Új Zengedező Mennyei Kar újabb kiadásaiból már hiányzik. Bizonyára óvatosságból, vagy már hatósági rendeletre kellett helyébe enyhébb strófát illeszteni. Az egész ének 481. sz. a van felvéve és Balassaversszakokra írva; igen szép régi a dallama is: Eltévedtem, mint juh. Petróczi Kata Szidónia kedvelt dallama. Eredeti

módon magyarázza Agonás a szentek és a nagy emberek kultusza között levő különbséget is: «Ártatlan dolog p. o. ha valamely utas Németországban. Vartburgot meglátogatván, azon asztalból valami forgácsot lehasít, melyen bold. emlékü Dr. Luther Márton írni szokott volt és magával hazájába elviszi; de hogy ezen forgácskát azután, valahányszor kezébe veszi, megcsókolja, vagy idvességét tőle várja, azt az igaz keresztény hitének kisebbítése nélkül soha sem teheti.»⁹⁶

Sólyom Jenő egybevetette Agonás könyvét Thaisz Mártonéval s úgy találta, hogy a magyar kiadás bevezetésében és jegyzeteiben felettébb követi a német kiadást. De a fentebb általam közölt részletek eredetiségre mutatnak. A fordításban is felhasználta Agonás Sólyom szerint az 1692. és 1740. évi magyar kiadásokat, de stílusa nem olyan eredeti, zamatos jó magyarságú, mint amazoké. Agonás áldozatkész munkáját azért mégis nagy hálával fogadhatta egyháza, mert két év híján száz év óta nem jelent meg ez a legbecsesebb Hitvallásunk újabb magyar fordításban. És a racionálista és uniói küzdelmek idején nagy szolgálatot is tett az evang. hithűségnek.

Egyházunk mely 1830. lelkes örömmel ünnepelte az Ág. Hitvallás háromszázados jubileumát s ennek hatása alatt 1837. kapta meg az Augusztána új magyar fordítását, a negyvenes évek uniói mozgalmi között is hű maradt ősi konfessziójához. Az uniót Alvinczi és Samarjai után már Nádudvari Péter szászvárosi ref. lelkész is sürgette Erdélyben (Kolozsvár 1741). II. Lipót idejében az országgyűlés és a zsinat idején 1790—1791. is több erre vonatkozó munkát és javaslat jelent meg. Komolyabb mozgalom azonban csak a pesti közös protestáns főiskola tervével kapcsolatban gróf Zay Károly evang. egyetemes felügyelőnek a Társalkodóban és Kossuth Lajos lapjában, a Pesti Hirlapban 1841. közölt felhívása után indult meg. Maga Kossuth is «Unió» címen vezércikket írt, de mint Luther nagy tisztelője, nagy bölcsen már ekkor is azt ajánlotta, hogy hitvallási kényszerrel az uniót ne kössék össze, hanem legyen meg mindegyik felekezetnek a külön hitoktatója. Székács József a jeles pesti lelkész is Bauhofer

⁹⁶ Lásd Agonás könyvének 39—41. 63. és 64. lapját.

Györgyhöz intézett levelében 1841. az unió barátjának mondja magát, de tudja, hogy nehéz lesz ezt megvalósítani. «Gondolattöredékek az unió felett» című cikkében (Pesti Hirlap 1841. 66. sz.) óv az elhamarkodástól: a dogmákat érintetlenül kell hagyni s csak a kormányzat, egyházi szervezet terén ajánlja az egyesülést. Kossuth ajánlotta Székácsnak és Török Pál pesti ref. lelkésznek, hogy Pesten közös egyházi lapot alapítsanak, ami 1842 tavaszán meg is történt. A harmadik szerkesztő a Velegen született, Sopronban és Berlinben tanult Taubner Károly, pesti tanár és Mária Dorottya nádorasszony budai udvari papja volt. Az így megindult Prot. Egyh. és Iskolai Lapon az összefogott két kéz jelezte, hogy az unió szolgálatában áll.⁹⁷

Az egyetemes gyűlés 1841 őszén nagy lelkesedéssel fogadta gróf Zay felügyelő indítványát. Az uniói vegyes bizottság tagjai voltak: Perlaky Dávid esperes, Wimmer Ágoston, Haubner Máté, Hetyésy László soproni igazgató, a pozsonyi Simkó Vilmos és Boleman István, az eperjesi Kolbenheyer Mór és Vandrák András, Pesten Schedius Lajos, Kossuth Lajos, Székács József, Pulszky Ferenc. Csak a német és tót ajkú lelkészek voltak tartózkodók. A misérdi Christoffy István Mária Dorotya kedves papja Wimmert köpenyforgatónak mondta Bauhofer György előtt, mivel Zay gróf kedvéért az unió mellé állott, holott előbb más volt a theol. álláspontja. Több helyen alakult közös protestáns gyülekezet. Győr 10.000 forintos alapítványt ajánlott fel az esetre, ha a pápai ref. főiskolát áthozzák Györré és közös iskolává teszik.

A reformátusok között nem volt általános a lelkesedés. A nemzet buzgó napszámosa, a theologia terén is jártas Fáy András tett az unióért legtöbbet. Az új egyházi lapban mondta el véleményét 1842. és 1844. Eleinte kevésre becsüli a szimbolumokat, melyek «sem a földi, sem az örök boldogság célját nem szolgálják». Ezért a lelkészek és tanárok ne is esküdjenek a szimbolumokra. Legfeljebb csak tekintélyes tanácsadók ezek, de csak a Biblia kötelező. Később látva, hogy a két felekezet a szimbolisták és anti-szimbolisták pártjára szakadt szét, 1844. a pesti közös egy-

⁹⁷ Ballagi Mór, Emlékbeszéd Székács felett Bpest 1879. 21. l. Bauhofer Gy. lelkészi naplója. Prot. Szemle 1907. 286. 287. Rácz Kálmán, Uniói törekvések a negyvenes években. Prot. Szemle 1897. 361.

házi lapban «Symbolumok» címén írt cikket, melyben már sokkal nagyobb kimérettel szól a hitvallásokról. «A protestantizmus történet szerű létének feltételei ezek» — mondja Fáy. Tekintélyüket elismeri, de örök érvénnyel nem bírnak, a kornak megfelelő exegézissel javítani kell ezeket is. Közös uniói káté készítését is ajánlja. A nevük se legyen az idegen eredetű «ágostai és helvét hitvallás», hanem legyen magyar nevük. A javítás és változtatás azonban a törvényhozás tudomásával történjék, hogy a hazai törvények védelme alól ki ne essünk, mert az országgyűlések annak idején az «ágostai és helvét hitvallásuaknak» adtak vallás-szabadságot.⁹⁸

Simkó Vilmos pozsonyi lelkész és tanár «Egyházi unió» című művében (Pozsony 1842. 76 lap) bizonyította az unió lehetőségét, nagy hasznát és szükséges voltát. Szerinte az urvacsorai tanban csak a szélső irányok különböznek, a predestináció tanát nem kell a nép előtt fejtegetni, mert a vallásos életre nincs hatással s a külső szertartások lényegtelen voltáról is fel kell a népet világosítani. Ily célokból ajánlja a közös kátét és magyar énekeskönyvet.

Az uniói kátéra vonatkozó kívánságnak Haubner Máté a jeles győri lelkész akart eleget tenni ily című, névtelenül megjelent tankönyvével: «A keresztény vallásban vezérfonala protestáns nevelődés számára az uniónak utát egyengetve.» (Pozsony, Wigand K. 1843. 8-ad réttű 132 l.) Ez a könyv meglehetősen homályban maradt, szerzőjét sem ismerték, aki nem tüntetett a nevével. De unokaöccse, Poszvék Sándor soproni theol. igazgató mondja Haubner életrajzában: «Haubner lelkesülten csatlakozott az uniói mozgalomhoz, ő írta az unió érdekében megjelent kátét.»⁹⁹ A szerző ezt az úttörő merész művét gróf Teleki József tiszáninneri ref. főgondnoknak és gróf Zay Károly egyetemes felügyelőnek, mint az uniói vegyes bizottság elnökének ajánlotta. Előszava szerint «nem szán-

⁹⁸ Rác K. i. h. Prot. Szemle 1897. 450. l. Az unióra vonatkozó dolgozatok még: Sax Frigyes, Adalék a magy. prot. uniótörekvések történetéhez. «Gondolat» IX. évf. 1887. 64. 77. l. Christelyi Gyula. Az újabbkori magyar uniói törekvések hazánkban. Gondolat. IX. 1887. 98. l. Patay Pál, Magyar Protestáns Unió, Bpest 1918.

⁹⁹ Haubner Máté Emléke. Sopron 1881. Az emlékbeszédet és életrajzot Poszvék S. írta. Az uniói kátéről a 46. lapon szól.

déka egyik vagy másik prot. felekezet dogmatikáját és morálját egész tudományos terjedelmességben adni; csak Vezérfonal kíván lenni a minden felekezeti séget mellőzni akaró keresztény hitvallási oktatásnál, azaz olyan sinór, amelyre a tiszta evangéliomi kereszténység igazgyöngyei rendben s tömötten fel legyenek fűzve». Nehéz feladatra vállalkozott, ezt maga is érzi. Mint maga mondja, a hittan előadásában az Apostoli Symbolum rendjét követte, a moraléban pedig saját logikáját. A hitvallásoktól való óvakodás nagyon hideggé, szárazzá, színtelenné teszi ezt a könyvet. Igazi racionalista kísérlet. Meg kell sajnálni a szerzőt, hogy lutheránus létére melegebben nem beszélhet. Csak egy helyen láttuk, az urvacsorai tannál, hogy Luther kátéja után a Heidelbergi kátét idézi a 69. lapon. E szentségre nézve is nagy szabadságot enged: «Aki nagyobb lelki épülődéssel él az Urvacsorájában, ha ostya helyett kenyeret vesz, az vegyen s ha a kenyérben és borban Krisztus valóságos teste és vére helyett, annak jegyét és pecsétjét nézi, az nézze.» Haubner e tankönyve szerint az unió legnehezebb részét, a hittanban való egyesülést is elfogadta volna. Székács ezt nem tartotta lehetségesnek és szükségesnek, ő csak az egyházkormányzatra szorítkozott. Célját az uniói káté nem érte el, nem igen vettek róla tudomást a gyülekezetekben.

Az uniói vegyes bizottság javaslatát 1843. Fáy András készítette el az általa hirdetett elvek szerint, de nyomtatásban három nyelven csak 1846. jelent meg. Ez is el akarja törölni a szimbolikus könyvekre való esküvést, az uniált egyház közös neve a «keresztyén evangélikus» legyen s meg akar nyugtatni arra nézve, hogy az egyesülés és a név megváltoztatása miatt a protestánsok kiesnének a hazai törvények oltalma alól. A javaslatot már kéziratban ismerte és elfogadta a dunántúli ev. egyházkerület 1843. és a zalai esperesség 1844. De mire nyomtatásban 1846. megjelent, nagyon megcsappant iránta az érdeklődés. Barátok és támogatók helyett most egy nagy ellensége támadt a javaslatnak Hurbán János hlubokai ev. lelkész személyében, ki «Unia» című tót nyelvű iratában (Buda 1846. 200 lap), melynek bevezetésében Samarjai és Lethenyi egykori kísérletére is hivatkozik, szenvedélyesen támadta nem csak Zay grófot, hanem Simkó Vilmost is. Szerinte az unió a

lutheri evang. egyház elárulása és a magyar kálvinisták hitrablása, csak a közönyösségbe merült hitetlenek és a racionalisták fogadhatják el. A tót népet szenvedélyesen izgatja Hurbán a magyarok ellen. A kerületi gyűlés gróf Zay egyetemes felügyelő megrágalmazása miatt fel is függesztette őt lelkészi hivatalától. Közeljárt már a veszedelem, hogy a tótok mint ó-lutheránusok különválnak az unióra hajlandó evang. egyháztól. E miatt az egyetemes gyűlés is óvatosabban tárgyalta az ügyet. A közbejött szabadságharc és nemzeti katasztrófa pedig másfelé vonta az egyháziak figyelmét. Az unió lekerült a napirendről. A Bach-korszak után csak a lelkes Zay gróf újította fel ismét az unió dolgát «Egyesüljünk» című felhívásával a Prot. Egyházi és Iskolai Lapokban (1865. évf. 1505. l.), de nagyobb visszhangot ez sem keltett.

Az unió ellen küzdő és erős konfesszionális alapon álló német és tótajkú lelkészek mindig a szimbolikus könyvekhez, különösen az Ágostai Hitvalláshoz való hűségre hivatkoztak. Ezek már a racionalizmus ellen is erősen állást foglaltak s most ennek gyümölcsét látták az unióban. A soproni születésű és Kis János mellett káplánkodott Bauhofer György, mikor Somorjára ment lelkészi állását 1829. elfoglalni, elődjét, a 79 éves Palumbiny Sámuel a volt gyönki lelkészt, még életben találta. Ennek élőszóbeli komoly intelme és testamentumképen hozzá intézett levele, melyben az akkor divatos neologia és racionalizmus veszedelmétől óvja, Bauhofert egész életére a szigorú bibliai alapon álló pozitív theol. iránynak követőjévé tette. Hasonló szellemben hatott reá a Biblia légkörében élő, kegyes Christóffy István misérdi lelkész is, kit orthodoxus és pietista névvel gúnyoltak, de Mária Dorottya nádorasszonynak kedves papja és bizalmasa, akit Pozsonyból többször meglátogatott s leányát, Emiliát komornának vette maga mellé. Bauhofer e két példakép szellemében élt és tanított és ő lett Budán a nádorné lelki tanácsadója. Híven ragaszkodott egyházunk hitvallási irataihoz és szokásaihoz, de a reformátusokkal is testvéri jó viszonyban éltek, közös bibliai órákat tartottak, a nélkül azonban, hogy Bauhofer az uniót, különösen hittani tekintetben megvalósítani akarta volna.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Payr S. Bauhofer Gy. lelkészi naplója. Prot. Szemle 1907. 273. l.

Szeberényi János, a tudós selmeci lelkész és bánya-kerületi püspök is, miként Dunántúl Kis János, mind jobban a pozitív irány felé közeledett. Az uniót ő sem tartotta kivihetőnek, a Jozeffy-féle unióellenes mozgalomtól ő hamar visszavonult, eljár az egyetemes gyűlésekre s ott hazafias békéltető szellemben szólalt fel. Itt történt, hogy Szeberényi, midőn egyre-másra a magyar egyházi kánonokra hivatkozott, Kossuth Lajos közbeszólt: «De hát hol is vannak azok az egyházi törvények, léteznek-e?» Szeberényi a maga szokott selmeci főpedagógus modorában felelt vissza: «Domine spectabilis, illa debent disci!» Azokat meg kell tanulni. Ez az eset indította Szeberényit arra, hogy a zsolnai, szepesváraljai, semptei, rózsahegy-i és pesti kánonok eredeti latin szövegét összegyűjtötte és történeti bevezetésekkel kiadta. Ennek a ma is igen értékes könyvének címe: *Corpus Synodorum Evangelicarum Aug. Confessionis in Hungaria*. (Pest, Heckenast G. 1848. 8. r. 166 l.) A jeni egyetem 1839. Szeberényinek is doktori diplomát küldött a magyar diákokkal, de a kormány nem engedte meg, hogy elfogadja, csak 1846. óta a nádorné közbenjárására használhatta a doktori címet.¹⁰¹

Egyházunk jelesei közül Berzsényi Dániel is foglalkozott a vallás kérdéseivel. A racionalizmusnak hódolt, Volney művét forgatta, de «Fohászokodás» című remek költeménye mély vallásos hitéről tanuskodik. Legmesszebb távolodott el egyházunk hitvallásos teológiájától a Vanyolán született, Sopronban tanult s a pesti evang. gimnáziumban is működött Vajda Péter szarvasi tanár, akit Petőfi is megénekelt, mint a «a természet leghívebb gyermekét». Az ifjúság előtt tartott beszédeiben már közel járt a pantheizmushoz. A személyes Istenben hitt ugyan, de a hitvallási iratokat, dogmákat feleslegeseknek tartotta, a Bibliában, az urvacsorában csak jelképeket látott. «Erkölesi beszédek» című 25 beszédből álló kéziratát 1844 tavaszán benyújtotta a cenzurához, de a pesti cenzor, Szabó János egyetemi theol. tanár, a beszédeket az ifjúságra nézve a legnagyobb mértékben veszedelmeseknek találta. Nem csak racionalizmust, hanem valóságos anarchizmust látott ben-

¹⁰¹ Szeberényi Gusztáv: Szeberényi János. Nagy papok életrajza. 115. 118.

nök. Feljelentette a szerzöt a felsőségnél s V. Ferdinánd még a szarvasi igazgató ellen is elrendelte a vizsgálatot. A Helytartó Tanács b. Zayhoz, ez pedig b. Prónay Albert kerületi felügyelőhöz tette át az ügyet. Közben Székács József lelkész véleményét is kikérték, aki védelmébe vette a jeles poétát. Haan Lajos békéscsabai esperes, a vizsgáló bizottság tagja sem akart Vajda Péter beszédeiben egyházi vétséget találni. Szándékosan húzták, halasztották a dolgot. Vajda megmaradt tanári állásában, Ballagi Mórral felváltva tartottak beszédeket Szarvason továbbra is, mígnem 1846 elején nem a földi, hanem az örök bíró szólította ítélszéke elé a korán elhunyt poétát. Ballagi mondta felette a halotti beszédet.¹⁰²

A Bach-korszakban, midőn Haubner, Pákh Mihály, Szeberényi börtönben ült s a pozsonyi Rázga Pál vértanúságot szenvedett, nem lett volna tanácsos azt a szellemi kapcsolatot és állami biztosítékot meglazítani, amelyet egyházunknak a hitvallási iratok nyújtottak. Az önkormányzatért a Pátens ellen folytatott küzdelem a hithűséget is erősítette. Révész Imre Debrecenben a református orthodoxiának, Székács pedig Pesten és Bauhofer György Budán a lutheri hithűségnek, az Ágostai Hitvallásnak voltak őrei és lelkes hívei. Egy jelenetet mégis meg kell említenem, amelyből a két protestáns egyházfelekezet hú fia, az orthodoxus kálvinista és a hitvallásához hű melegebb kedélyű magyar lutheránus lelki világa között a különbség saját-szerű módon tűnik ki. A bányai kerület 1859. dec. 15-én Pesten Desewffy Ottó és Esztergályi Mihály esperes elnöklése alatt az iskolateremben kezdte meg gyűlését, mivel a templom bejáratát már katonaság állotta el. Nagy volt a kíváncsi hallgatóság is. Alig hogy a Pátens ellen való kérvényezést szóba hozták, rendőrtiszt lépett be és felhívta az elnököt, hogy a gyűlést oszlassa fel azonnal, vagy pedig mint fogoly kövesse. Székács erre felállt. «Ily erőszak ellen, úgymond, nincs más fegyverünk, mint az imádság.» És egy remekszép imádságot rögtönzött, mely feledhetetlen mély hatással volt a közönségre, még a katonák szemében is könny csillogott. Az egyetemi ifjúság az utcán tüntetett, közülük b. Kaas Ivort a katonai őrző le is tartóztatta.¹⁰³

¹⁰² Széchy Károly, Vajda P. élete. Bpest 1892. 170. 212. l.

¹⁰³ Győry Vilmos, Nagy papok 184. l. Ballagi Géza, A prot.

Hasonló eset ismétlődött meg hat hét múlva Bécsben, ahol tekintélyes küldöttség járt b. Vay Miklós elnöklete alatt, köztük Révész Imre és Székács József. Ferenc József ő felsége nem bocsátotta őket maga elé. A lesújtó kudarc után a már egy hét óta Bécsben időző küldöttség 1860. jan. 28-án délben tartotta utolsó értekezletét. Az ünnepélyes hangulatban, a nyomasztó érzés hatása alatt Székács felállott és befejezésül ismét magasztos hangú imádságot, utána a Miatyánkat és áldást mondott. Mi ezt ma mindnyájan a legtermészetesebbnek találjuk. De Révész Imre és több bizottsági tag erősen meglepődött. Nem csak azért, mert arra Székács a küldöttség egyetemétől előre felkérve nem volt, hanem azért is, mert különösen a reformátusok közül többen osztoztak Révész Imrének ama, 18 évvel később is fenntartott és irodalmilag nyíltan kifejezett nézetében, mely szerint, úgymond: «részemről semmiféle oly imádkozásnak helyeslője s barátja nem vagyok, amelyhez az ostentázióknak vagy produktzióknak, az őszinteség és természetesség hiányának s más efelének még csak árnyéka is férhetne. Nekünk magyaroknak sehogy sem jól állának ezek az uton-utfélen való pietisztikus imagyalkorlatok.» Hivatkozik azután még az öreg Révész a külföldi jezsuitára, aki vasuton fiatal hölgyek jelenlétében órákon keresztül, mozgó szájjal folyvást a breváriumot morzsolta s egy külföldi protestáns lelkész ismerősre,¹⁰⁴ aki az árnyékszékbe is magával vitte az imakönyvet és ott is imádkozott. Révész a külföldi pietizmus ragályos kórtüneteitől féltette egyházát. De micsoda ég-földnyi messzeségben állott ezektől Székács, aki már 1844. febr. 20. Bauhoferhez intézett levelében tiltakozott az ellen, hogy őt külföldi útja után a német vagy svájci pietistákkal azonosítsák: «nem lehet a lelkeket egy kaptára vonnunk ... az egyediséget kiben-kiben becsülni kell.» Mária Dorottyával Bauhofer, Székács s mások bibliai órákat tartottak, az bizonyos, hogy ott rögtönzött imádságok hangzottak el, de ezeken részt vett ám Török Pál a pesti ref. lelkész, sőt Ballagi Mór is. Ifjabb dr. Révész Imre, az unoka nagy igazsággal itéli meg

Patens és a sajtó. Prot. Szemle 1892. 14. 1. Zsilinszky M. Székács József, Bpest 1909. 36. 1.

¹⁰⁴ Duncan János öreg skót theol. tanár volt ez.

nagyatyjának eljárását, midőn kiemeli «a közösségi könyörgésnek, az imádság nyilvános bizonyágtevő erejének szükségét és jelentőségét is.» Székács és Révész, az Ágostai és Helvét Hitvallás követője között itt «pectus» és egyéni felfogás tekintetében bizonyára különbség volt. Azért is nem szabad erőszakolni azt az uniót.¹⁰⁵

A racionalizmus hatása alatt külföldi mintára alakult meg nálunk is a Magyarországi Protestáns Egylet a református Ballagi Mór és Kovács Albert vezetésével. Az evangélikusok közül részt vettek benne: Boleman István pozsonyi theol. tanár, Zelenka Pál, Lauko Károly, Weber Sámuel, Trsztyenszky Gyula, Belohorszky Gábor, Gyurátz Ferenc lelkészek, Zsivora György; a munkásai között találjuk Szeberényi Gusztáv püspököt. Győry Vilmost, Karsay Sándort, Poszvék Sándort, Zsilinszky Mihályt. De oly szélsőségekbe ragadtatni ezek soha sem engedték magukat, mint Ballagi Mór és társai. A bibliai és hitvallási alapot nem hagyták el, Ágostai Hitvallásukat soha meg nem tagadták volna. Az Egylet által alapított Prot. Theol. Könyvtárban 1871—1880-ig 18 kötet jelent meg, jobbra fordított művek (Baur, Hase, Lang művei). Az érdeklődés folyton csökkent, hiányzott az összetartó hitvallási alap, 1879. már alig tarthatták meg nagygyűlésüket. Végelgyengülésben mult ki a Prot. Egylet.

A szomorú példán okulva Luther születése négyszázados jubileumának hatása alatt hitvallási alapon alakult meg 1884. a Magyar Luther-társaság, az ág. hitv. evangélikusoknak ez az első nagyobb irodalmi egyesülete hazánkban. Alighogy Trsztyenszky Ferenc és dr. Masznyik Endre az alapvető indítványt az Evang. Egyház és Iskolában megtették, Jankó Dániel tordasi lelkész a vidékről azonnal 100 forintot küldött be a cél megvalósítására. Ez is mutatja, hogy a hitvallási alapon álló egyesülést mennyire óhajtották a falusi lelkészek is. A Luther-társaság azután a nagy reformátor neve alatt és ennek szellemében Bachát Dániel, majd Zsilinszky Mihály elnöklete alatt buzgón fogott hozzá a munkához. Híven ápolta a lutheri reformáció történeti hagyományait. Egyik első dolga volt, hogy pályázatot hir-

¹⁰⁵ Dr. Révész Imre: Révész Imre élete 1826—1881. Debrecen 1926. 84. és 241. l. Bauhofer lelkészi naplója. Prot. Szemle 1907. 287. l.

detett Luther életrajzára. Szeberényi Lajos Zsigmond műve lett a pályanyertes, de vele egy időben Török József ceglédi, Gyurátz Ferenc pápai lelkészek és dr. Masznyik Endre is megírta és kiadta a reformátor nagyobb életrajzát. Élénk munka indult meg hitvallásunk berkeiben, ahol azelőtt nagy volt a csendesség. Érdekes irodalmi tünet, hogy dr. Masznyik Endre, aki különben a liberális tudományos teológiának volt híve, már 1888. az evang. hitvallásokra, első sorban az Ágostai Hitvallásra épített történeti dogmatikát adott ki. (Evangelikus Dogmatika. Pozsony 1888.) Ebben «az ág. hitv. evang. egyház symbolikus és az ú. n. ó-lutheri theologusok dogmatikus tanait adja elő rendszeres feldolgozásban.» A mult hagyományos tanát közli, ő maga nem szól, hanem másokat szólaltat. Forrásul a szimbolikus könyveket veszi, anyagát a szimbolikus könyvekből s másodsorban a régi orthodox lutheránus theologusok műveiből veszi s ezt azzal okolja meg, hogy a modern theol. tudomány sem nélkülözheti a régi hitvallási alapot, a régi hitvallásos theologia ismerete nélkül nincs igazi dogmatikai képzettség. Dr. Masznyik ezzel a művével mindenesetre nagy szolgálatot tett, rámutatott a régi hitvallások nagy jelentőségére, amelyeket a Protestáns Egylet semmibe se vett.

Budapesti zsinatunk is 1891–94. hú maradt az ősi Ágostai Hitvalláshoz, nem csak egyházunk nevének megállapításában, hanem összes határozataiban és egész szellemében is mint hittani alap az Augusztána tükröződik vissza. Tekintélyes világi vezetők a zsinati előértekezleteken az uniót is szóba hozták ismét, de a kivitel módjáról megkérdezettvén, magától értetődőnek mondták, hogy az Ágostai Hitvallástól semmiképen el nem hajolnak. Inkább csak egyházkormányzati unióra s irodalmi és egyháztársadalmi együttműködésre gondoltak. Az összes evang. egyházkerületek a Szentírás és az ezzel megegyező «meg nem másított Ágostai Hitvallás» szerint való ígehirdetésre kötelezik lelkészeiket. Felavatáskor a kandidátusok erre tesznek esküt. Egyházszervezetünknek királyi szentesítés nélkül is a pesti 1791. évi kánonok és főként Berzeviczy Gergelynek kitűnő dolgozatai szolgáltak alapul. «Coordinatio rei religionis ecclesiasticae superint. aug. conf. evang. Tisiscanae» művéről Kis János püspök is már 1821. nagy

dicsérettel nyilatkozik s ennek az Ág. Hitvallással megegyező intézkedései belekerültek a dunántúli Egyházi Rendszerbe is.¹⁰⁶

A hitvallásos theologia megszilárdításában különösen a nagy tudományú Baltik Frigyes dunáninnyi püspöknek van kiváló érdeme, kit a rostocki egyetem tüntetett ki a tiszteletbeli doktorátussal. Főként az ő sürgetésére és az ő támogatásával jelennek meg egymásután új magyar fordításban az Ágostai Hitvallás, az Apológia, a Schmalkaldeni Cikkék és az «Egyesség Könyve» (Formula Concordiae) régi magyar szövegének hasonló új kiadása. Az Ágostai Hitvallást 1896-ban Paulik János, akkor mint budapesti vallásnár fordította le és a Luther-Társaság adta ki. A hitvallási hűséget és az egyházi öntudatot akarja erősíteni az új fordítás közrebocsátásával. Elődei közül e téren csak Lövei Balázst és Agonás Sámuelét említi. Pedig jó lett volna a régi magyaros stílus szempontjából a többi úttörőnek munkáját is figyelembe venni. Paulik e művével, melyhez hosszabb történeti bevezetést is csatolt, nagy szolgálatot tett egyházának. Négy év múlva már új kiadás vált belőle szükségessé. A fordító ezt javítva és azzal az örömdetes vallomással bocsátotta közre (Budapest 1900), hogy a magyar Augusztána szíves fogadásával és terjedésével «ev. egyházunknak ezen hitvallásban körvonalozott hitelvei és tanai szélesebb körben megismertetvén, azok keresztyéni, igaz voltában való hit és meggyőződés is erősödött.»

Ezen első alapvető Hitvallásunk bővebb kifejtésére s alaposabb megértésére és a r. kath. Confutációval szemben való védelmére szolgált Melanchthon másik remekművének az Apológiának lefordítása is. Ezt is a Luther-Társaság adta ki s a nem könnyű feladatot Mayer Endre eperjesi theol. tanár dicséretesen oldotta meg. A nagy terjedelmű munka díszes kiállításban ily cím alatt jelent meg: «Apológia azaz Az Ágostai Hitvallás Védelme. Irta Melanchthon Fülöp. Az eredeti latinból magyarra fordította Mayer Endre.» (Budapest-Eperjes 1900. 8-ad réttű 430 lap). Itt is értékes hosszabb történeti bevezetés előzi meg a fordítást, amelyről a bírálók, Stettner Gyula, Gyurácz Ferenc és Baltik Frigyes nagy elismeréssel szóltak. Mayer a fordí-

¹⁰⁶ Kis János Emlékezései 622. l.

tásnál Pálházi Göncz Miklós 1619. évi kéziratát is figyelembe vette és közöl belőle egyes részleteket. Ugyanezen évben fordította le dr. Masznyik Endre szimbolikus könyveink sorából Luther harmadik jeles művét is ily címen: «A schmalkaldi czikkek vagyis Luther hitvallása Melancthon kapcsolt értekezésével.» (Pozsony 1900. 8-ad réttű 88 l.) A dunáninnyi kerület ennek kiadására 300 forintot szavazott meg s a fordítás Baltik püspöknek van ajánlva. Masznyik érdeme az is, hogy a Fischer Colbrie Ágost kassai püspök könyvtárában őrzött nagybecsű unikum ily címen: «Az ág. hitv. evang. egyház Régi Emlékei, I. Egyesség Könyve 1598. (Summája Azoknak az Artikulusoknak sat.) hasonmás új lenyomatban a Luther-Társaság kiadásában (Pozsony 1908. 8-ad réttű 187 l.) megjelenhetett. A kiadó a magyar dogmatikai műnyelv szempontjából is megbecsülhetetlen értéket tulajdonít az unikum újabb kinyomtatásának.

A nagy közönségnek szánt hitvallások mellett újabb időben a vallástanárok is csatolták a középiskolák felsőbb osztályai számára írt tankönyveikhez az Ágostai Hitvallást. Bereczky Sándor budapesti vallástanár új magyar fordítással gazdagította az Augusztána irodalmát. A latin eredetiből fordította le az első részt teljesen, a II. részt pedig kivonatossan. Jó magyarsággal és szabatosan végezte munkáját. Ezt az új magyar Augusztánát 1900-ban «A keresztyén egyház története» című munkájához csatolta. (Bpest 1900. 232 l.) Ugyanitt közölte a Concordia-könyvből az Apostoli Hitvallás, Nicaei Hitvallás és Athanasius Hitvallásának jó magyar fordítását is, továbbá Luthernek 95 tételét. Az Augusztána új magyar fordítását felvette azután Zsilinszky Mihálynak általa átdolgozott és Hitvallásunkkal nagyobb harmóniába hozott «Keresztyén hit- és erkölcs-tanába» is (Bpest 1902. A 4-ik kiadása 1915-ből való). Hasonló módon járt el H. Gaudy László dr. is, ki «A keresztyén vallás a mai szellemi életben» című művében (Buda-pest 1927.) szintén közli az Ágostai Hitvallás új magyar fordítását «kevés rövidítéssel.»

A volt három theologiai akadémiánkon is a szemináriumi és latin olvasmányi órákon az Ágostai Hitvallás eredeti latin szövege, ennek fordítása és magyarázata szerepelt leggyakrabban. Általában elmondhatjuk, hogy az

utóbbi négy-öt évtizedben egyházi életünk, hitoktatásunk és egész theologiai irodalmunk mind mélyebben igyekezett ősi Hitvallásunk szellemébe behatolni. A régi racionalizmus egyes kilengései eltűntek és egész vallásos életünk szorosán bibliai és hitvallási alapon épült fel.

A lutheri reformáció ősi hagyományaihoz való visszatérést és hű ragaszkodást élesztették a sűrűn egymás után következő kegyeletes és áldott hatású négyszázados jubileumok. 1917-ben a 95 tétel kifüggesztését és vele a reformáció kezdetét, 1921-ben Luther wormsi vallástételét, 1924-ben az evang. egyházi ének és az első evang. énekeskönyv, 1929-ben a Luther-káték, a marburgi kollokvium, a speyeri protestáció és appelláció jubileumát ünnepeltük. Egyetemes gyűléseink határozatai, a Luther-szövetség felhívásai, a püspöki körlevelek, a Belmissziói Programmok gondoskodtak róla, «*hogy ki-ki leckéjét jól megtanulja.*» Amint jó Lutherunk mondja a kátéjában. Most pedig az 1930-as év mintegy csúcsponton egyetemes nagy jubileuma az egész evangélikus keresztyén világnak úgy a külföldön, mint itthon magyar hazánkban. Nem részletezem a sok ünnepi műsort, az ünnepélyes deklarációkat, a templomokban és iskolákban tartott istentiszteleteket és tartalmas előadásokat. Hálás elismeréssel és testvéri örömmel említem, hogy Almádiban az Országos Református Lelkészegyesület ezévi konferenciáján is Miklós Ödön nagycsepelyi lelkész, theologiai magántanár az Ágostai Hitvallásnak az egész protestantizmus fejlődésére gyakorolt hatásáról tartott előadást. Itt még csak néhány jubiléris irodalmi termékre mutatok rá, mely maradandó, becses emléke leszen ezen négyszázados évfordulónak.

Előfutója volt az Augusztána jubiléris évének az «*Enchiridion. Doktor Luther Márton Kis Kátéja a gyülekezeti lelkészek és igehirdetők számára.*» Fametszetekkel díszített, Luther eredeti előszavával is ellátott, a wittenbergi Schirlentz-féle kiadás nyomán készült új magyar fordítás. Az egyetemes egyház megbízásából és ennek költségén jelent meg a Kir. Magyar Egyetemi Nyomdában (Budapest 1929). Külön szerkesztő bizottság készítette. Ebben a jubiléris évben jelent meg az «*Emmaus felé*» ev. theologusok folyóiratának kiadásában «*Dr. Luther Márton Nagy Kátéja.*» Evangélikus lelkészek fordították a weimari kiadás alap-

ján, a latin szöveg tekintetbevételével. (Sopron 1930. 126 l.) Ezt a szimbolikus könyvünket eddig csak Pálházi Göncz Miklós fordította le magyarra 1619. Kézirata azonban nem kerülhetett sajtó alá.

Különösen ki kell emelnem a tiszai egyházkerület miskolci jogakadémiájának az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulójára kiadott hatalmas gazdag Emlékkönyvét (Miskolc 1930. 622 l.), melyben különösen dr. Bruckner Győzőnek kettős értekezése «Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Confessio Augustana és magyarországi variánsai» lesz jubileumi irodalmunknak igen nagybecsű terméke.

D. Kapi Béla püspök a Protestáns Szemlében közöl «A négyszáz éves Ágostai Hitvallás» címen igen tartalmas szép értekezést. H. Gaudy László dr. ugyanitt ismerteti és méltatja az Ágostai Hitvallás 400 éves jubileumi ünnepeit. A Luther-Társaság most adja ki Paulik János Augusztána-fordítását 3-ik kiadásban (Budapest 1930.). S végül D. Dr. Pröhle Károly egyetemi tanár is lefordította az Ágostai Hitvallást a jubileumi alkalomra. Pálházi Göncz, Samarjai, Lethenyei, Lövei, Bárány, Agonás, Paulik, Bereczky és Gaudy fordításai után ez immár a tizedik magyar Augusztánánk. Ha régebben a nagy időközöket sokaltuk is, de most a négy századra eső tíz magyar fordítást nem szabad keveselnünk. A testvér egyházfelekezetek hitvallásai mellett (nem szólva itt most a kátékról) nem fogunk szégyent vallani. Ezt a legújabb Augusztána-fordítást közöljük soproni theologiai konferenciánknak Emlékkönyvében.

Magyarhoni ágostai hitvallású evangélikus egyházunk a történelem tanúbizonyága szerint négy századon át hű maradt a Szentírásból merített hitvallásához. A különválás és szervezkedés nehézségei, a szekták jelentkezése, a szenvedélyes hitviták, az ellenreformáció leghevesebb támadásai, a hosszú elnyomatás, majd belső életében a pietizmus, a racionalizmus, az uniói törekvések, a hitközöny és a hitetlenség modern formáival való erős küzdelmei között is híven kitartott az immár négyszáz éves Ágostai Hitvallás mellett. Ragaszkodása az ősi hitalaphoz a századok folyamán csak erősebbé vált, a ritka szép jubileumi ünnepeken pedig hithűsége, hálaadó öröme és hűségfogadása az ünnepélyes deklarációkban, az alkalmi beszédekben és a

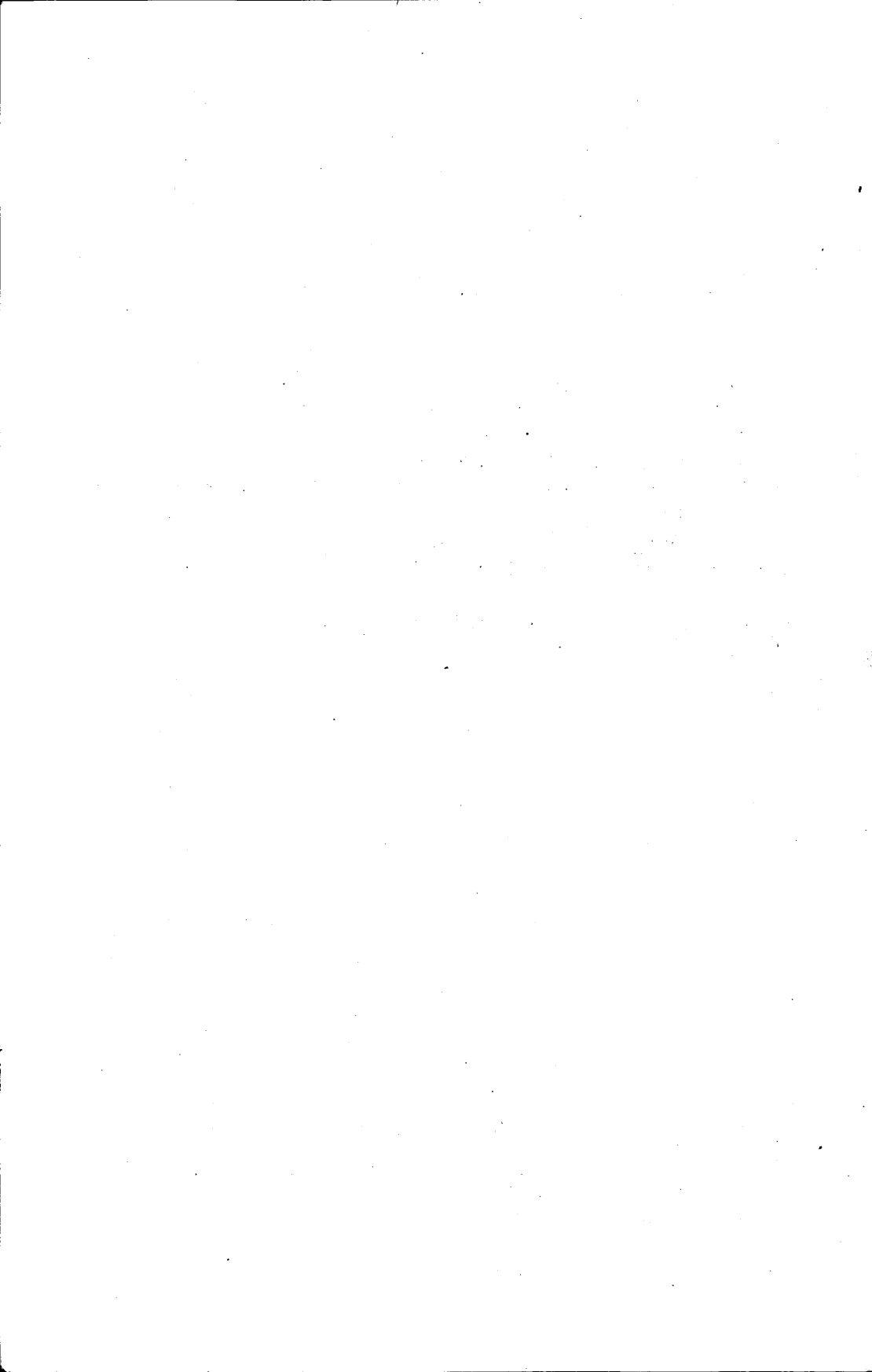
templomi istentiszteleteken nagy őszinteséggel és imponáló lelki erővel nyilatkozott meg. Ez a hithűség magában hordozza a szebb jövőendő zálogát.

Pethe László, a dölyfös császári tanácsos 1604. azt kiáltá oda az elüzött lizskai lelkésznek: «Hat esztendő vetek neki, hogy a ti hiteteknek e világon csak az hire marad.» De a jó Istennek úgy tetszett, hogy egy kissé hosszabb terminust engedjen az ő üldözött nyájának. Habsburg uralkodó, Miksa király még szabadabb, trónörökös korában 1560. ápr. 2. írta III. Frigyes pfalzi választó fejedelemnek: «Én az Ágostai Hitvallásban foglalt tudományt tartom igaz és keresztyén tudománynak és ha Isten kegyelme velem leszen, ebben kívánom életemet bevégezni.»¹⁰⁷ Mint király nem volt elég erős arra, hogy a hagyományos családi politikával szemben szavának ura lehetett volna.

De nekünk a történelem tanulsága és Istennek szent ígéje parancsolja: «Légy hív mind halálig és néked adom az életnek koronáját... Imé, eljövök hamar, tartsd meg azt, ami nálad vagyon, hogy senki el ne vegye a te koronádat!» Ján. Jel. 2, 10. és 3, 11.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Spataki krónika. M. Tört. Tár IV. 66. Zsilinszky M. Vallásügyi tárgy. I. 255. Zsilinszky M. Magy. prot. egyhtört. Bpest 1907. 132. l.

¹⁰⁸ Dolgozatom I. részéhez pótlásúl meg kell említenem, hogy Mágdeburgi Joakim győri tábori lelkész is «Die unverfälschte Augsburgische Confession und Schmalkaldische Artikel» címen kiadta ezt a két szimbolikus könyvünket (Regensburg 1566). Rueber János győri főkapitány szólította fel erre, mivel az Augusztána példányaiban nagy volt a hiány ebben az országban. (Payr S. Fláciánus lelkészek Magyarországon. 10. l.)

SAJTÓHIBA.

A 139. lapon a III. fejezet elején a 4. sor törlendő s helyette kell olvasni:

fordítására is. A latin és német példányokat eddig csak

